

JONAS HALLENBERG OCH ANTIKEN.

OM KÄLLORNA TILL QUATUOR MONUMENTA AENEA E TERRA IN SUECIA ERUTA

Språk- och Litteraturcentrum
Latin, Lund, år 2016, LATK01
Jan Dahlberg
Handledare: Professor Arne Jönsson

Innehållsförteckning

Inledning och syfte.....	2
Hallenbergs studietid i Växjö och Uppsala.....	3
Hallenberg som historiker	3
Vitterhetsakademien och Riksantikvarieämbetet.....	5
Quatuor monumenta aenea e terra in Suecia erutae	6
Tullingefyndet	7
Hallenbergs arkeologiska metod	7
Angående ringar och deras bruk	9
Om vaser av varjehanda slag.....	16
Om oönskade barn.....	21
Om vas futile.....	24
Om brons som material i kultföremål.....	28
Om de sjöfarandes initiering.....	30
Om gudarnas namn, natur och egenskaper	33
Om rakade huvuden och stormar till sjöss	39
Om vägen till Tullinge i sverige	43
Om dryckesoffer.....	45
Om ormar	48
Hallenbergs slutsats.....	50
Sammanfattning.....	51
Noter	57
Litteraturförteckning.....	65

Inledning och syfte

Mitt intresse för Hallenbergs avhandling *Quatuor Monumenta Aenea* väcktes då fjärde delen av Sten Lindroths *Svensk Lärdomshistoria* utkom postumt 1981. Jag hade tidigare intresserat mig för historikern Hallenberg och då främst hans omfattande biografi över Gustaf II Adolf. Flera historiker, t.ex. Erik Norberg och Nils Ahnlund har i sina arbeten lyft fram programförklaringen av år 1786, då han invaldes i Vitterhetsakademien, i vilken han betonar begrepp som sanning och samvete och att historikern skall vara utan fädernesland, stånd och religion och vikten av att noggrant utnyttja, väga och dokumentera källorna. (1)

En helt annan bild av Hallenberg, som källkritiker, ges av Sten Lindroth när han beskriver Hallenbergs arkeologiska avhandling *Quatuor Monumenta Aenea*, som beskriver ett antal bronsföremål, som hittats nära Tullinge i Södermanland:

”Föremålen själva räckte inte till för Hallenberg, om någon var han på ålderdomligt vis fixerad vid ett litterärt antikvitetsbegrepp. Fornfynden måste tolkas i ljuset av de skriftliga dokumenten, historiska kunskaper äro källan till de antikvariska, och ingalunda tvärtom.” (2)

Mot denna bakgrund är föreliggande arbetes syfte, att identifiera Hallenbergs källor och visa hur dessa används, för att tolka och beskriva Tullingefyndets föremål, samt att i någon mån förklara Hallenbergs arkeologiska vetenskapssyn. Antalet hänvisningar till den antika litteraturen är synnerligen omfattande, varför endast ett begränsat urval redovisas. I samband med behandlingen av respektive ”källa” ges en kort presentation av författaren och det åsyftade verket. Latinska citat och översättningar liksom översättningar från grekiskan har med några undantag hämtats från Loeb Classical Library. I några fall har upplagor från 1600- och 1700-talen använts, då dessa innehåller av Hallenberg åberopade kommentarer eller att moderna upplagor saknas. I de fall Hallenberg citeras har översättningen gjorts av författaren.

Hallenbergs studietid i Växjö och Uppsala

Jonas Hallenberg föddes år 1748 i Hallaryd i Kronobergs län. Hallenberg tillhörde en gammal bondesläkt i Hallaryds socken vid gränsen till Skåne. Skoltiden tillbringade han i Växjö samtidigt med Sven Hedin och Samuel Ödman. (3)

I mars 1771 kom Hallenberg till Uppsala, där han blev lärjunge till Linné, Ihre och Aurivillius. De båda senares inflytande kan spåras i hans språkvetenskapliga och orientaliska skrifter (se nedan). För ekonomins skull arbetade Hallenberg under några år som privatlärare och hade bl.a. under en kort tid tillsynen av den blivande kungamördaren Johan Jakob Ankarströms studier. (4)

Hallenberg disputerade pro exercitio (för övnings skull) 1774 och blev filosofie kandidat 1775, disputerade pro gradu (för graden) med en avhandling om korstågens kulturella följder, *De Expeditionibus Cruciatibus*, och blev filosofie magister 1776 och erhöll docens (rätt att undervisa) 1776. (5)

1781 sökte Hallenberg professuren i historia, efter professor Carl Fredrik Georgiis (1715 – 1795) pensionering. Tjänsten gick emellertid till den yngre Erik Mikael Fant (1754 – 1817), något som, enligt Hildebrand, i eftervärldens omdöme var orättvist. Härmed avslutades Hallenbergs karriär i den akademiska världen. (6)

Hallenberg som historiker

1783 ändrade Hallenbergs karriär inriktning, då han utnämndes till amanuens vid Kungliga biblioteket. 1782 – 85 utgav han sitt av samtiden mycket uppskattade arbete i tre delar *Nya allmänna Historien ifrån XVI:de Seculi början*. Verket fullföljdes inte utan avbröts då det nått fram till 1542. (7)

När första delen utkommit erhöll Hallenberg från Gustaf III ett understöd, som senare utökades, då han 1784 utnämndes till rikshistoriograf. Utnämningen förknippades med skyldigheten att utge arbeten om Gustaf II Adolfs, Karl X:s och Karl XI:s tidevarv. Detta åliggande resulterade 1784 i första och enda delen av *Handlingar till konung Gustaf II Adolfs historia*. (8)

1786 invaldes Hallenberg i Vitterhetsakademien och i sitt inträdestal betonade han, att historikern bör vara utan fädernesland, utan religion och stånd och framhöll

vidare framhållandet av huvudmoment och huvudorsaker, nödvändigheten att pröva och väga källornas vittnesbörd och vikten av en noggrann dokumentering. (9)

1790 -96 skrev Hallenberg sitt huvudarbete, *Svea rikes historia under konung Gustaf II Adolfs regering*, på uppmaning av Gustaf III. Med band V., tryckt 1796, avstannade dock det stora verket, som då behandlat tiden fram till 1626. (10)

Hallenberg återkom 1798 med ytterligare ett historiskt arbete *Historisk afhandling om mynt och warors värde i Sverige under konung Gustaf I:s regering*. Med detta arbete blev Hallenberg en banbrytare i svensk ekonomisk historia och en föregångare till Hans Forsell. (11)

Som historiker framträdde Hallenberg i den tradition som skapats av de brittiska historikerna Gibbon, Hume och särskilt William Robertson, vilka var starkt influerade av Voltaire, och hade med en internationell inriktning, en strävan efter opartiskhet och en vilja att sätta samhällets utveckling före stora mäns levnadsöden. (12) Erik Gustaf Geijer kallar H:s arbete:

“[...] ett mästerverk av grundlig samvetsfull forskning, av enkel, tydlig och fullständig framställning, så att man ej hör författaren utan händelserna själva tala”. (13)

Sten Lindroth sammanfattar H:s grundsyn:

“Hallenberg liksom Dalin och Lagerbring finner i konung och folk rikets båda grundpelare, för adeln och dess förtryck av den fattiga allmogen har han inget till övers. Krig, freder och relationen till främmande stater är för Hallenberg bara den ena sidan av Sveriges uppstigande till en europeisk stormakt, lika omsorgsfullt behandlar han den inre historien – rättsväsendet och Uppsala universitet, förordningar om bergshantering och andra huvudnärningar, skatter och pålagor. Den begynnande stormaktstidens samhälle stiger fram i otaliga smånotiser, alltjämt välkomna för den kulturhistoriska forskningen”. (14)

Vitterhetsakademien och Riksantikvarieämbetet

Efter att länge varit åsidosatt utsågs Hallenberg 1803 till Vitterhetsakademiens sekreterare och tillika riksantikvarie. Utnämningen var inte önskad. I ett brev från 1815, där han tackar nej till invalet i Vetenskaps societeten i Uppsala skriver han:

“Emot min vilja inkom jag i Vitterhetsakademin, måste på k. befallning bli dess sekreterare, det jag varit och är med yttersta missnöje, ehuru jag, för att ha en tarvlig utkomst, måste behålla denna obehagliga plats, där jag icke kan göra någon nytta; och det är nödvändigt att jag är föga skicklig sekreterare; ty det man är med missnöje är man med oskicklighet.” (15)

Om Hallenbergs verksamhet vid Vitterhetsakademien skriver Sten Lindroth:

“Allt gick slummeraktigt med våra antikviteter, så länge den gamle Hallenberg dröjde sig kvar som riksantikvarie, ända till 1819”. (16)

Henrik Schück kallar perioden 1803 – 09 en passivitetens period i akademien:

“För akademien blev Hallenberg icke någon ledare, som kunde rikta in dess verksamhet i nya banor, och någon annan mera uppslagsrik ledamot fanns då icke inom akademien. Denna sjönk därför under dessa år allt mer och mer in i dvala. En viss förbättring skedde dock 1810 -18, då arbetet med fornvården tog allt större plats i akademins verksamhet.” (17)

Även om arbetet som rikshistoriograf och senare vid Vitterhetsakademien gick på sparlåga författade Hallenberg ett betydande antal skrifter inom skilda områden. Enligt Lindroth var han troligen:

*“[...] sin tids lärdaste svensk, med en ofantlig beläsenhet, och trängde in i främmande språk och kulturer, som ingen annan i Sverige behärskade. I egenskap av rikshistoriograf var Hallenberg ansvarig för Kungl. Myntkabinettet. Han var även förtrogen med de orientaliska språken, dels genom studierna i ungdomen för Carl Aurivillius i Uppsala och dels genom lektioner i malabariska av en till Sverige inkommen ceylonian. Dessa studier resulterade i de numismatiska arbetena *Collectio nummorum cuficorum* (1800) och *Numismata orientalia* (1 – 2, 1822).” (18)*

Studiet av de kufiska mynten inspirerade Hallenberg till religionsvetenskapliga studier. Med utgångspunkt från inskriptioner på ett i Spanien funnit arabiskt mynt, som talar om Guds enhet och evighet, inspirerades han till en avhandling om namnet Gud i alla av honom kända språk, *Ex occasione nummi Cufici, de nominis Dei Gud in Suio-Gothica cognatisque linguis origine disquisitio historica et philologica* (1796). Med utgångspunkt i sin lärare Ihres *Glossarium* tillkom ett stort jämförande etymologiskt lexicon i två band, bevarade i handskrift. Några resultat av denna forskning angående termerna "ljus" och "syn" i den gamla götiskan redovisade han i *Disquisitio de nominibus in lingua Suiogothica lucis et visus cultusque solaris in eadem lingua vestigiis* (1 – 2, 1816). (19)

Också inom religionsvetenskapen gjorde Hallenberg en betydande insats med *Historiska anmärkningar öfver Uppenbarelseboken* (1 – 3, 1800), ett verk som Hildebrand beskriver som ett pionjärarbete inom apokalyptforskningen. (20)

Mot slutet av sin karriär erhöll Hallenberg ett stort antal erkännanden för sin gärning som ämbetsman och forskare, bl. a. adelskap 1818 och kansliråds namn, heder och värdighet 1819. Hallenberg avled i Stockholm år 1834. (21)

Quatuor monumenta aenea e terra in Suecia erutae

1802 utkom Hallenbergs avhandling *Quatuor Monumenta Aenea e terra in Suecia eruta*, som beskriver ett arkeologiskt fynd som gjordes nära Tullinge år 1800 i Södermanland. Verket är inte en akademisk avhandling med syftet att vinna akademiskt erkännande, utan kan närmast jämföras med de avhandlingar som publicerades i de vetenskapliga och litterära samfundens skrifter, t.ex. Vetenskapsakademien och Vitterhetsakademien. (22)

Arbetet som är skrivet på latin omfattar (6) 1 – 71 (1) sidor och behandlar Tullingefyndet på sid. 1 – 28 och 40 – 49. Sid. 28 – 40 är en inträngande utredning om gudarnas namn och uppenbarelseformer. Sid. 49 – 56 är en språkvetenskaplig utredning om härledningen av de kibiriska gudarnas namn. Sid. 57 -71 är ett fristående kapitel om kufiska mynt. I några fall förekommer citat på grekiska, vilka också är översatta till latin. Huruvida författaren svarat för översättningen eller använt sig av latinska översättningar framgår inte av texten. De sju föremålen av brons, som Tullingefyndet omfattar, avbildas på fyra graverade planscher (tabula I – IV). Vidare finns tre mindre graverade avbildningar av kufiska mynt, dels på

titelbladet och dels på sid. 56 och 71. Arbetet är dedicerat till "REGI" (Gustaf IV Adolf).

Avhandlingen är tryckt hos Johan A. Carlbohm på skrivpapper och satt med antiqua. Carlbohm var verksam i Stockholm och ledde verksamheten vid Kongliga Finska boktryckeriet 1769 – 1812. Hans produktion var synnerligen omfattande och omfattade bland annat statliga publikationer, vetenskap och skönlitteratur, t.ex. *Creutz och Gylleborgs vitterhetsarbeten* (1795), *Sven Hedins Handbok för Praktiska Läkare-vetenskapen* (1796) och Adlerbeths översättning av *Aeneiden* (1804).

Tullingefyndet

Fyndet gjordes på hösten 1800 av några arbetare vid en utgrävning på toppen av en liten sandkulle. Forssakerna var av brons och låg under en större sten och var täckta av en liten mängd svartjord, vilket Hallenberg tolkar som rester av ett skrin. Enligt Hallenbergs beskrivning består fyndet av följande föremål: Två "viggelika" kärl med tillhörande lock, två spiralformade ringar och en kniv. (23)

Fyndet har senare beskrivits av Oscar Montelius i *Bronsåldern i norra och mellersta Sverige*, publicerad i *Antikvarisk tidskrift*, 1903. Montelius menar att de "viggelika" kärnen är s.k. hålcelter eller holkyxor, "locken" är dräktsmycken för kvinnor s.k. tutuli, de spiralformade ringarna (ev. en avbruten ring) har troligen använts av kvinnor för utsmyckning av håret och "kniven" är en skära. Samtliga föremål är gjutna i brons troligen 1300 – 1100 f. Kr. (24)

Hallenbergs arkeologiska metod

I *Tillägning till en 1802 utgifven Latinsk Afhandling kallad Quatuor Monumenta Aenea af J. Hallenberg*, tryckt i Stockholm 1816, redovisar H. kortfattat sin syn på den arkeologiska vetenskapens metod:

"Vid förklaring af antiquiteter måste något verkligen historiskt läggas till grund, hvaraf sedan sannolika slutmeningar kunna ledas; denna regel är strängt föreskrifven af alla kloka och kunniga antiquarier, och om den uraktlåtes, samt gissning lägges till grund för nya gissningar, leder en sådan uppstapling endast till förvillelse." (25)

Med "verkligen historiskt" avses uppenbarligen att föremålet måste kunna beläggas i någon form av skriftligt källmaterial. Sten Lindroth kommenterar Hallenbergs synsätt enligt följande:

"Föremålen själva räckte inte för Hallenberg, om någon var han på ålderdomligt vis fixerad vid ett litterärt antikvitetsbegrepp. Fornfynden måste tolkas i ljuset av de skriftliga dokumenten, historiska kunskaper äro källan till de antikvariska och ingalunda tvärtom. Därvid ringaktade han märkligt nog de isländska källorna och vände sig i stället till de klassiska texter han behärskade så suveränt." (26)

Den isländska litteraturen var vid denna tid väl känd och förelåg i textkritiska utgåvor. Sålunda hade Olof Verelius redan 1664 utgivit *Gothrici et Rolfi historia*, 1665 delar av *Olaf Tryggvasons saga*, och 1666 *Herrauds och Bosa saga* samt *Hervarar saga* 1672. Vidare utgav Johan Peringskiöld *Heimskringla* i två stora volymer 1697 – 1700. (27) På frågan varför Hallenberg helt bortsåg från dessa källor till Skandinaviens äldre historia och i stället vände sig till de antika författarna ges inget svar i *Quatuor Monumenta Aenea*.

Hallenbergs argumentation utgår från de fyra planscherna (tabulae) och genomförs i tre steg:

1. Föremålen på planschen beskrivs verbalt, vad gäller t.ex. form, storlek, utsmyckning etc.
2. En identifikation av föremålet görs.
3. Källor som skall styrka förekomsten och användningen redovisas. Någon notapparat föreligger inte utan källhänvisningar och citat är inarbetade i den löpande texten. Genomgående används förkortningar, vilket förutsätter god kännedom om den klassiska litteraturen, t.ex.: "[...] *Sophocli in Oed. Colon. v. 1627.*"[...] (28) (Sofokles drama *Oidipus i Kolonos*, vers 1627).

Huvuddelen av hänvisningarna är precisa t.ex.: "[...] *apud Virgilium, Aeneid. Lib.VI, v. 249.*" (29) (hos Vergilius, *Aeneiden*, Bok VI, vers 249). I en del fall följs hänvisningen av ett citat, t.ex.: "[...] *unde canit Virgilius, Aeneid. Lib. IX: v 165: Indulgent vino et vertunt crateras abenos.*" (30) (varom Vergilius diktar i *Aeneiden*

Bok IX vers 165: de njuter av vinet och lyfter bågare av brons). I några enstaka fall ges mera allmänna hänvisningar t.ex.: "[...] eadem vox Chaldae in Judaeorum scriptis Talmudicis occurrit;" [...] (31) (samma kaldeiska uttryck träffar man på i judarnas talmudiska skrifter).

Angående ringar och deras bruk

Föremålet på plansch I identifieras av Hallenberg som en armring (armilla) eller en prydnad för underarmen (brachii ornamentum) tillverkad i spiralform (in spirae modum). (32)

Därefter hävdar Hallenberg med hänvisning till Dio Chrysostomus Orat II, de regno, Ammianus Marcellinus lib. XXX, de Themistocle och Herodotos lib. XIII et IX, att perserna i strid burit halsringar och armringar av guld.

"Persas [...] in bello torques aureos et armillas aureas gestasse [...]" (33)

Den grekiske filosofen Dio Chrysostomus (ca 40 – 120 e. Kr.) var född i Prusa i den romerska provinsen Bithynien, kom till Rom under kejsar Vespasianus (69 – 79 e. Kr.), landsförvisades på grund av kritik mot kejsar Domitianus men benådades av kejsar Nerva år 96 e. Kr. och verkade därefter i Rom. Dio Chrysostomus huvudarbete, präglad av stoicism och platonism, är de s.k. *Orationes*, ett slags essäer om politisk moral och filosofiska ämnen. (34)

Det arbete Hallenberg hänvisar till behandlar hur kungar bör uppträda, och presenterades för kejsar Trajanus år 104, strax före utbrottet av det andra daciska kriget. Den återopade essäns huvudpersoner är Filip av Makedonien, som med utgångspunkt i Homeros, diskuterar kungamakten med sonen Alexander. (35) Några få rader behandlar persernas klädnad:

"Homer therefore, clearly does not approve the wearing of gold, particularly on going into battle, whether bracelets and necklaces or even such golden head-gear and bridles for ones' horses as the Persians are said to affect; for they have no Homer to be their censor in affairs of war". (36)

Den grekisk/romerske historikern Ammianus Marcellinus (325 – 389) föddes i Antiokia i Syrien och blev tidigt soldat i den romerska armén. Under kejsar Konstantin deltog han som officer i ett antal fälttåg mot perserna. Vid 50-årsåldern bosatte han sig i Rom och ägnade sig åt historieskrivning. Hans huvudverk, som

utgör en fortsättning på Tacitus verk, skildrar Roms historia från Nervas upphöjelse till kejsare år 96 till kejsar Valens död i slaget vid Adrianopel år 378. Ursprungligen bestod verket av 31 böcker skrivna på latin, men de första 13 är försvunna. Verket kallas vanligen efter sin latinska titel *Res Gestae*. (37)

Det av Hallenberg åberopade textstället i XXX:e boken skildrar Kejsar Valens, som beskrivs som girig, och som på alla sätt försökte förstärka sina finanser, särskilt efter kriget mot partherna, för att skaffa ersättningsmanskaper och betala sina soldater. Underförstått lät han plundra de stupade, vilket framgår av följande citat, där kejsaren hänvisar till Themistocles:

"Dissimulans scire, quod sunt aliqua fieri non oportet, etiam si licet, Themistoclis illius vere dissimilis, qui cum post pugnam aminaque deleta Persarum, licenter obambulans, armillas aureas vidisset humi proiectas, et torquem: "Tolle" inquit "Haec" ad comitum quendam prope adstantem versus "Quia Themistocles non es" "

"[...] affecting not to know that there are some things which ought not to be done, even if one has the power to do them. In this he was quite unlike the famous Themistocles, for when after the fight with the Persians and the annihilation of their army the Athenian was aimlessly strolling about, and saw golden bracelets and neck-chain lying on the ground, he turned to one of his attendants who stood near by and said: "Pick up these, since you are not Themistocles." "(38)

Det tredje belägget för persernas bärande av smycken strid utgörs av en hänvisning till den grekiske historieskrivaren Herodotos (c:a 490 – 425 f. Kr.), vars historia i nio böcker skildrar de grekiska stadsstaternas öden under perserkrigen, 490 – 449 f. Kr. I åttonde boken skildras hur perserkungen Xerxes efter nederlaget vid Salamis år 480 f. Kr. drog sig tillbaka till Boiotien medan hans främste befälhavare, Mardonios, valde att övervintra i Tessalien. Här byggde han upp en ny armé och *"[...] i särskild grad valde han perser – dessa bar halsband och armband – därefter meder."* (39)

I nionde boken skildras grekernas slutliga seger över perserna i slaget vid Plataiai år 479 f. Kr. och hur grekernas överbefälhavare, spartanen Pausanias, lät insamla det på slagfältet hopade krigsbytet.

“På vagnarna fann de säckar, i vilka låg kannor av silver och guld. Från liken efter de fallna tog de armband, kedjor och sablar av guld, under det att ingen frågade efter de granna kläderna.” (40)

Efter att ha fastslagit att perserna bar smycken i strid, tar Hallenberg upp orsaken till detta och hävdar:

“Erat etiam summus apud Persas honor, regis concessu ac munere, aureum torquem collo gestare, atque uti armillis aureis, et acinaci aureo, neque ulli ejusmodi ornamenta citra regis beneficium usurpare licebat.” (41)
(Det var även den största ära hos perserna, att bära, som en förmån och gåva av konungen, kedjor av guld om halsen och använda armringar av guld och guldsabel och att det inte var tillåtet, för någon, om de inte var utmärkelser av kungen, att använda sådana smycken.)

Därefter hänvisar Hallenberg till:

“Plinius Hist. Nat. Lib. XXVIII. C. 7: loquitur de Laidis aliarumque feminarum argenteo brachiali (som berättar om Lais och andra kvinnors armband av silver Lib. XXXIII. C. 3. De annulis, quos habebant in lacertis viri (Om de ringar, som männen hade på underarmarna), et Libri. XXXIII, C. 2. De donis militaribus verba faciens Romanos dicit auxiliares et externos torquibus aureis donavisse, at cives non nisi argenteis: praeterque armillas civibus dedisse, quas non habebant externi.” (42)
(Bok 33, kapitel 2 berättar om militära gåvor (utmärkelser), och att romarna har belönat hjälptrupper och utlänningar med halskedjor av guld men medborgare endast med silver: och gav armringar till medborgare, något som utlänningar inte hade).

Plinius d. ä:s (23 – 79 e. Kr.) väldiga verk, *Historia Naturalis*, som färdigställdes omkring år 77/ 78 e. Kr. omfattade 37 volymer med det uttalade syftet att redovisa allt mänskligt vetande. (43)

Hallenberg säger ovan, att Plinius i bok XXVIII berättar om Lais och andra kvinnors smycken. Lais är troligen hetären Lais från Korint, som vid tiden för peloponesiska kriget (431 – 404 f. Kr.) ansågs vara sin tids vackraste kvinna. (44) Bok XXVIII handlar om läkekonst och beskriver framför allt kroppsvätskornas, t.ex. salivens

användning som botemedel. Hallenbergs "citat" har inte kunnat återfinnas i denna bok, varför hänvisningen troligen är felaktig. (45)

I den XXXIII:e boken, som handlar om guld, andra ädla metaller, deras förekomst och utvinning, refererar Plinius ett brev angående användningen av smycken, som Marcus Brutus sänt till Brutus från Filippi (42 f. Kr.). Marcus Brutus protesterar mot att tribunerna bar smycken av guld och att män använder smycken, medan Plinius är mer tillåtande i sin kommentar:

"Habeant in lacertis iam quidem et viri, quod ex Dardanis venit – itaque et Dardanium vocabatur - ; virolae Celtice dicuntur, viriae Celtiberice - ; habeant feminae in armillis digitisque totis, collo, auribus, spiris; discurrant catenae circa latera [...]"

"Let even men nowadays wear goldbracelets - called dardania because the fashion came from Dardani – the celtic name for them is virolae and the celtiberian viriae; let women have gold in their bracelets and covering their fingers and their neck, ears and tresses, let goldchains run at random round their waists" (46)

I samma bok förekommer det ovan redovisade citatet om smycken som belöning till soldater. Plinius betonar också det underliga i att romerska medborgare får belöningar av silver medan utländska får guld, men ger ingen närmare förklaring till förfaringssättet.(47)

Som ett ytterligare belägg på belöningssystemet i krig hänvisar Hallenberg till Titus Livius, Hist. Lib. X. Cap 4: (48)

Titus Livius (59 f. Kr – 17 e. Kr.) väldiga historieverk *Ab Urbe Condita Libri*, omfattade ursprungligen 142 böcker av vilka, bok 1 – 10 och 21 – 45 bevarats till vår tid. Arbetet, som skrevs från ca år 25 f. Kr. och avslutades strax före Livius död år 17 e. Kr. skildrar romarnas historia från Aeneas landstigning på Italiens kust (enligt traditionen 1184 f. Kr.) till år 9 f. Kr., då den romerske fältherren Drusus dör i Germanien, d.v.s från den mytiska forntiden till Livius egen samtid.(49)

Hallenberg skriver: att Titus Livius berättar, att romerska konsulter, efter avslutad vild strid mellan romarna och samniterna, berömde sina soldater efter var och ens

förtjänst och hedrade (soldaterna) med armband och kransar av guld och likaså hjälmprydnader och även med små silverhorn och armringar av silver.

“Narrat T. Livius [...] consules Romanos, atroci inter Romanos et Samnites confecto proelio, milites suos pro cuiusque merito laudasse, et armillis aureisque coronis, itemque corniculis et armillis argenteis donasse.”(50)

Det åberopade textstället återfinns i en beskrivning av, vad som inträffade efter att städerna Aquilonia och Cominium intagits och plundrats av romarna under det andra samniterkriget, 326 – 304 f. Kr.:

“In conspectu duorum exercituum et Carvilius suos pro cuiusque merito laudavit donavitque; et Papirius, apud quem multiplex in acie, circa castra, circa urbem fuerat certamen, Sp. Nautium, Sp. Papirium, fratris filium, et quattuor centuriones manipulumque hastatorum armillis aureisque coronis donavit; [...] equites omnes ob insignem multis operam corniculis armillisque argenteis donat.”

“In the full sight of both armies Carvilius commended his men as each has merited and presented them with decorations; and Papirius who had fought an engagement of many sorts – in the line of battle, round the camp and about the city – awarded armlets and wreaths of gold to Spurius Noutius and to his nephew Spurius Papirius and four centurions and manipuli of hastati (front-line troops). [...] All the horsemen in recognition of their distinguished conduct in many places he decorated with little silverhorns and silverarmlets.” (51)

Ytterliggare en hänvisning angående belöningar görs, denna gång till Julius Capitolinus verk *Vita duorum Maximianorum*“, som ingår i *Vita Diversorum Principum et Tyrannorum* eller som det vanligen kallas *Historia Augusta*. Verket skall ha skrivits av sex olika författare under kejsarna Diocletianus’ (284 – 305 e. Kr.) och Konstantins (307 – 337 e. Kr.) regeringstid och utgörs av ett antal biografier över kejsare och fältherrar. Enligt Conte är både författarfrågan och dateringen omtvistad.(52)

Capitolinus skildrar i *Vita duorum Maximianorum* hur Maximinius den äldre började sin militära karriär under kejsar Severus (193 – 211) och lärde känna kejsaren:

"Natali Getae filii minoris Severus militares ludos, propositis praemiis Argenteis, id est armillis, torquibus et balteolis."
 ("Severus, on the birthday of Geta, his younger son, was giving military games, offering various silver prizes, arm-rings, that is, and collars and girdles") (53)

Maximinus besegrade 16 utmanare och fick 16 priser och anställdes i kejsarens livvakt.

Hallenberg hänvisar också till Capitolinus beskrivning av Maximinus yttre:

"Erat praeterea, ut refert Cordus, magnitudine tanta ut octo pedes digitis sex diceretur egressus, pollice ita vasto ut uxoris dextrocherio uteretur pro anulo."
 (He was of such size, so Cordus reports, that men said he was six inches over eight feet in height, and his thumb was so huge that he used his wife's bracelet for a ring.") (54)

Ytterligare belägg för belöningsystemet redovisas av Hallenberg, bl.a. med hänvisning till Valerius Maximus. (55)

Mycket litet är känt om Valerius Maximus, utom vad han själv berättar: att han var fattig och klient till Sextus Pompejus, konsul år 14 e. Kr. Hans verk *Factorum et Dictorum Memorabilium* publicerades troligen 31 – 32 e. Kr.

Verket är en samling *Exempla* på laster och dygder och var avsett att användas i retorikskolorna. Verket är indelat i kapitel efter ämnesområdet t.ex. *De religione, De patientia, De servitute, De mutatione morum ac fortunae.*(56)

Hallenberg hänvisar till ett fragment av en inskrift som förekommer i tredje boken:

*"Donis. Donato. Ab. Divo.
 Trajano. Avg.
 Torqvibys. Armillis.
 Phaleris. Bello. Parthiaco."* (57)

(Till den som begåvats med gåvor från den apoteoserade kejsar Trajanus med halsringar, armringar, bröstplåtar under de parthiska kriget).

Den citerade inskriptionen förekommer inte i Valerius Maximus text utan i den holländske filologen Godescalcus Stewechius (1551 – 1588) kommentarer till bok III, kapitel II, *De Fortitudine*" (Om tapperheten). Stewechius framhåller, att

romerska soldater inte avvisade denna ära på sina gravmonument. Någon information om var inskriften finns ges inte.(58)

Också i Sverige har genom tiderna ett antal armringar (armillae) grävts upp ur jorden. Dessa förvaras i Stockholm i det kungliga "Cimeliarchio" (troligen avses Antikvitetsarkivet) och Hallenberg framhåller att han på Gustaf III:s befallning själv utökade denna samling några år tidigare. (59)

Blickarna riktas här efter mot Gallien och Hallenberg hänvisar till grekiske geografen Strabon (64 f. Kr. – 23 e. Kr.). Hans *Geographica* i 17 böcker är ett kompilationsarbete, men eftersom större delen av antikens geografiska skrifter har gått förlorade är det ändå vår viktigaste litterära källa till kunskap om den då kända världen.(60)

Hallenberg skriver:

"Veteres Gallos gestasse, circa brachia et juncturam manus cum brachio armillas, testatur Strabo, Geogr. Lib. IV." (61)
(Strabo omvittnar, att de gamla gallerna bar armringar omkring underarmarna och vristerna, i *Geographica* bok IV.)

Strabon beskriver i volym II, bok IV, Galliens belägenhet, natur, folkslag och stammar samt seder och bruk. Diskussionen om smycken återfinns i kapitel 5, som skildrar druider, barder och vates, vilka hade stort anseende bland gallerna.

*"In addition to their trait of simplicity and high-spiritedness, that of witlessness and boastfulness is much in evidence, and also that of fondness for ornaments;
For they not only wear golden ornaments – both chains round their necks and bracelets round their arms and wrists – but their dignitaries wear garments that are dyed in colours and sprinkled with gold."* (62)

Med hänvisning till Dio Chrysostomos, Ammianus Marcellinus och Herodotos fastslår således Hallenberg att perserna bar armringar i strid. Orsaken till detta var, att de uppfattades som hedersgåvor av konungen eller utmärkelser för förtjänster under krig eller i tävlingar, och att detta bruk även förekom hos romarna, vilket beläggs med hänvisning till Plinius d.ä., Livius, Capitolinus och Stewechius kommentar till Valerius Maximus. En annan möjlighet är uppenbarligen att

armringarna haft en rent estetisk funktion, vilket det hos Plinius citerade brevet från Brutus tyder på.

Det faktum att motsvarande föremål funnits på andra platser i Sverige gör troligen, att Hallenberg söker belägg på att föremål av denna typ funnits geografiskt närmare Skandinavien, härav hänvisningen till Strabons beskrivning av Gallien. Med viss sannolikhet intresserar också anknytningen till den religiösa kulten, något som kommer att ytterligare belysas i följande kapitel.

Hallenborg är dock inte helt säker på att ovanstående infallsvinkel är den rätta utan skriver:

"Fieri tamen potest, ut hic annulus non ad armillam, vel saltem non tantum ad armillam, sed simul ad alios usus adhibitus fuerit, de quo plura postmodum."
(63)

(Likväl kan det låta tänka sig, att denna ringen inte till armring, eller åtminstone inte blott till armring utan samtidigt till andra användningar varit använd, om vilket det kommer mer senare.

Om vaser av varjehanda slag

Plansch II, Fig. 1 avbildar den ena av de två "holkyxorna" sedd från den "breda" sidan med det "oskadade dräktsmycket" placerat som ett lock. Fig. 2 visar "dräktsmycket" snett ovanifrån och Fig. 3 detsamma underifrån.

Plansch III, Fig. 1 avbildar den andra "holkyxan" från den "breda" sidan med det "skadade dräktsmycket" ovanpå som lock. Fig. 2 samma "holkyxa" från den smala sidan med "locket" ovanpå. Föremålet är också dekorerat med samma linjemönster som återges på plansch II, fig. 2 och 3.

Hallenborg framhåller att fynd av denna typ återfunnits i skilda trakter och på många platser och av forna tiders författare beskrivits som yxor (seures) eller mejslar (caela), eller vilket är den allmänna uppfattningen ett slags redskap att hugga med (incidendi instrumenta generis) eller kilar (cuneos).

Som stöd för den för den allmänna förekomsten av denna typ av fornfynd hänvisas bl. a. till avbildningar i den franske arkeologen och konstsamlaren Anne Claude de Caylus (1692 – 1765) verk *Recueil d'antiquités Égyptiennes, Étrusques, Grecques, et Romaines* (7 band 1752 – 1757, illustrerad med engelska etsningar), och den

franske fornforskaren Bernard de Montfaucons (1655 – 1741) arbete *L'Antiquité expliquée en figures* (15 band 1719 – 1724).(64)

Hos Caylus avbildas i band II, som behandlar de romerska antikviteterna, på plansch XCII:III ett närmast identiskt föremål med de som avbildas på plansch II och III hos Hallenberg. I kommentaren säger Caylus att föremålet är en timmermansyxa tillverkad av brons (fr: coin) och att denna haft ett skaft (fr. manche) som varit fastsatt i det hålrum som finns i yxans inre. (65)

Medan Caylus utgår från föremålets geografiskt/nationella tillhörighet kategoriserar Montfaucon sina avbildade föremål efter användningsområden. Bok V:s första kapitel redovisar verktyg som användes vid byggnationer av olika slag (fr: Instrumens de L'Architecture). På plansch 188 avbildas yxor och kilar (fr: haches et coignées) och här förekommer också ett föremål, som är identiskt med avbildningarna hos Caylus och Hallenberg. (66) Möjligen har Caylus lånat illustrationen från Montfaucons verk som utkom 30 år tidigare.

Hallenberg gör här en annan tolkning av fynden och hävdar att de två "holkyxorna" i själva verket är kärl (vasculum) och "bröstsmyckena" är dessas lock (operculum). Det ena locket är försett med en spetsig topp (apice), och Hallenberg anser att denna finns för att den skall kunna gripas med fingrarna, och därmed lätt kunna lyftas av och på. (67)

Hallenberg gör här ett för avhandlingen avgörande vägval. Vad får honom att välja en annan tolkning än erkända auktoriteter som Caylus och Montfaucon? Han ger själv en förklaring i sin år 1816 utgivna "Tillägging". Han framhåller att kärlden med sina lock var omgivna med spiralringar som gick genom kärleus "öron". Uppenbarligen uppfattade han att kärlden och locken hörde samman då de sammanbands med ringarna. (68) Gunnar Gihl försvarar, i sin uppsats "Jonas Hallenberg som fornforskare", i viss mån Hallenbergs ställningstagande:

"Det är förekomsten av locken samt ringarna [...] som gör Hallenberg benägen att tyda fornfynden på detta sätt. Hade dessa omständigheter ej förekommit, skulle han nog ej tvekat att förklara det hela som ett vapenfynd."(69)

Härefter konstaterar Hallenberg att lockets utseende inte är helt olik de hjälmar, som det Saliska prästerskapet använder och hänvisar till Dionysius Halicarnassus:

"Forma non admodum dissimilis est Tegumentis capitis, quibus utebantur sacerdotes Salii, quae ita describit Dionysius Halicarnasseus Antt. R. L. II. Cap.71." (70)

Den grekiske historikern och retorikläraren Dionysius från Halicarnassus (60 – 7 f. Kr.) var verksam i Rom, där han skrev sitt mycket omfattande historieverk *Antiquitatum Romanarum quae supersunt*, som skildrar Roms historia från den mytiska forntiden till början av det första puniska kriget (264 f. Kr.). (71)

Det Saliska prästkollegiet var det äldsta av Roms mångtaliga prästerskap. Det hade sitt tempel, Regia, invid Forum och i detta förvarades Romulus´ och Remus´, mytiske faders, krigsguden Mars, himlafallna vapen, symbolerna för Roms makt och välfärd. (72)

I del II, kap. 70 (ej 71 som Hallenberg anger) skildrar Dionysius den klädedräkt salierna bar i samband med rituella danser och processioner:

"They wear embroidered tunic girt about with wide girdles of bronze, and over these are fastened, with brooches, robes striped with scarlet and bordered with purple, which they called trabeae; this garment is peculiar to the Romans and a mark of the greatest honour. On their heads they wear 'apices', as they are called, that is, high caps contracted into the shape of a cone, which the Greeks call 'kyrbasiai'". (73)

Ytterligare en hänvisning till Salierna görs:

"Salios autem sacerdotes Servius ad Virg. Aen. L. VIII. v. 285 ex aliis refert a Dardano fuisse institutos ut Samothracibus diis sacra persolverent." (74)

Vers 285 i Aenidens åttonde bok ingår i en skildring av en offerfest:

"tum Salii ad cantus incensa altaria circum populeis adsunt evincti tempora ramis, hic iuvenum chorus, ille senum, [...]"

"Then the Salii come to sing round the kindled altars, their brows bound with poplar boughs – one band of youths, the other of old man – [...]" (75).

Den i citatet nämnde Servius är Maurus Servius Honoratus, med epitetet "den mest lärde mannen i Italien", som levde omkring sekelskiftet 400 e. Kr. . Hans

kommentar till Vergilius Aeniden föreligger i två manuskript från perioden 900-1000 e. Kr. och trycktes första gången i verket *In tria Virgilio Opera Exposito* och var den första inkunabeln som trycktes i Florens 1471 av Bernardo Cennini. Vilken upplaga Hallenberg använt är okänt. (76)

Med citatet från Servius förs ön Samotrake in handlingen, då Servius hävdar att det saliska prästerskapet införts av Dardanus (en son till Jupiter) och att de offrade till de samotrakiska gudarna.

Vaserna skulle enligt Hallenberg kunna vara:

”Urnalae lacrimales seu Phialae lacrymarum ex priscis mortuorum monumentis erutae apud antiquarios passim nominantur quaeque lacrimis repletae simul cum cineribus mortuorum condita fuisse putantur.” (222)

(Kärl för tårar eller tårarnas skålar, framgrävda ur de dödas forntida gravar omnämns då och då hos fornforskare, de anses vara begravda fyllda med tårar ihop med de dödas aska.)

Som ett exempel på denna sedvänja hänvisas till en inskription nedtecknad av Groterus. (77)

Jan Gruter (latiniserat Janus Groterus) var född 1560 i Antwerpen i dåvarande spanska Nederländerna. På grund av opposition mot Filip II:s välde flydde familjen till England och Jan Gruter kom att studera språk och historia i Cambridge. Under sin tid som professor i Rostock och Wittenberg utgav han flera betydande arbeten, t. ex *Florilegium etico politicum* (1610), som innehåller ordspråk och tänkespråk från ett stort antal språkområden, vidare utgåvor av latinska klassiker såsom *Florus* (1597), *Tacitus* (1607), *Vellejus Paterculus* (1607) samt *Titus Livius* (1608). Gruterus vetenskapliga huvudområde var dock epigrafik (läran om inskrifter) och 1602 utkom *Inscriptiones Antiquae Totius orbis Romani*. (78)

Verket är indelat i ett antal kapitel utifrån inskriptionernas innehåll. Det VII:e kapitlet som Hallenberg åberopar har titeln *Affectus parentum erga liberos* (Föräldrarnas känsla gentemot barnen). På pag. DCXCII, figur 10 med titeln *Affectus Parentum* avbildas en gravsten i den spanska staden Rhoda över en 18-årig man vid namn Gaius Laelo med följande inskrift:

*”FVSCA MATER
AD LUCTUM ET GEMITUM. RELICTA.*

*EUM. LACRIMIS ET OPOBALSAMO. UDUM
HOC SEPULCRO. CONDIDIT.”(79)*

(Den bedrövade modern, kvarlämnad till sorg och klagan, begravde honom vätt av tårar och balsam i denna grav.)

Enligt Hallenberg var seden att jorda olika sorters kärl (vasa), krukor (ollae), urnor (urnae), skålar (paterae), bägare (pocula) och även prydnader (ornamenta) och olika konstföremål (varia artrium instrumenta) tillsammans med de döda allmänt kända och sådana kärl har grävts upp ur gravar på många ställen. Som ett belägg för dessa seders höga ålder hänvisas till Suetonius *Julius Caesar*, kap. LXXXI: (80)

”[...] in colonia Capua deducti lege Julia coloni ad exstruendas villas vetustissima sepulcra disicerent, idque eo studiosius facerent, quod aliquantum vasculorum operis antiqui scrutantes reperiebant”

(“[...] when the settlers assigned to the colony by the Julian Law were demolishing some tombs of great antiquity, to build country houses, and plied their work with the greater vigour because as they rummaged about they found a quantity of vases of ancient workmanship, [...]” (81)

Suetonius föddes troligen i Rom år 70 e. Kr. Om hans barndom och ungdom är knappast något känt, men med hänsyn till sin senare litterära verksamhet och tjänster, bör han ha skaffat sig en gedigen utbildning. Genom förmedling av vännen Plinius d.y. kunde Suetonius på 90-talet inköpa en lantegendom utanför Rom. Här ägnade han sig åt litterär verksamhet, något som dock avbröts av en tjänst i Bithynien, där Plinius var ståthållare år 110 och tre höga tjänster inom den kejsarliga förvaltningen, den sista omkring år 110, som ”ab epistulis”, d.v.s ansvarig för det kejsarliga kansliets korrespondans under Hadrianus.

För eftervärlden är Suetonius mest känd för sitt verk *De vita caesarum* (Om caesarernas liv), vilket med undantag för inledningen till kapitlet om Caesar, bevarats i sin helhet. Arbetet inleds med Julius Caesar (mördad 44 f. Kr.) och skildrar därefter kejsarna av den julisk-claudiska ätten, Augustus (27 f. Kr. -14 e.Kr), Tiberius (14 – 37), Caligula (37 – 41), Claudius (41 – 54) och Nero (54 – 68). Sedan följer ”trekejsarårets” kejsare, Galba, Otho och Vitellius (68 – 69) och slutligen den flaviska ättens kejsare, Vespasianus (69 – 79), Titus (79 – 81) och Domitianus (81 – 96). Kejsarbiografierna är enligt Ingemar Lagerström fria från de

skönlitterära ambitioner, som ofta präglade antikens historiker och har sitt stora värde som ett kulturhistoriskt dokument, som med sina många detaljer utgör ett viktigt komplement till Tacitus och andra historiker. (82)

Det ovan återopade citatet ingår i en skildring av ett förebud om det förestående mordet, som Caesar skulle ha erhållit enligt vännen Cornelius Balbus. Ty då de ovan nämnda kolonisterna i Capua grävde upp en grav, som låg på platsen där enligt traditionen Capuas grundare Capys skall ha begravts, fann de en koppartavla med följande inskription på grekiska:

"[...] quandoque ossa Capyis detecta essent, fore ut Ilio prognatus manu consanguineorum necaretur magnisque mox Italiae cladibus vindicaretur."

"Whenever the bones of Capys shall be moved, it will come to pass that a son of Ilium shall be slain at the hands of his kindred, and presently avenged at heavy cost to Italy" (83)

I ovanstående kapitel gör Hallenberg det vägval, som kommer att bestämma den fortsatta inriktningen. Han avvisar tanken, att "de två vaserna" är någon form av yxor eller kilar. I stället framförs teorin att dessa är någon form av "kärl" med sakral anknytning. Föremålen knyts till saliska prästerskapet genom jämförelsen mellan dessas utseende och Dionysius beskrivning av det saliska prästerskapets ämbetskläder. Ytterligare en möjlighet prövas, någon form av gravurna. Hallenberg hänvisar här dels till Gruterus och dels till Suetonius, men Hallenberg väljer själv att lämna denna inriktning.

Om önskade barn

Hallenberg väljer nu en ny infallsvinkel, då han konstaterar att en gammal sedvänja var, då önskade barn sattes ut för att dö, att gåvor som skänkts till dem lämnades bredvid dem, t.ex. skallror (crepundia) eller minnessaker (monumenta). Dessa föremål var placerade i någon form av skrin eller låda. Som belägg för detta hänvisas till citat från två klassiska komedier. (84)

Den romerske komediförfattaren Terentius Publius, med tillnamnet "Afer" (Afrikanen) föddes 185 f. Kr. som slav i Kartago och dog i Rom 159 f. Kr. vid 26 års ålder. Han hade turen att hamna hos en förnäm romare, som insåg hans

begåvning och snart frigav honom. I Rom ingick han i kretsen kring Scipio d. y. (Kartagos förstörare), en utvald krets som företrädde ett grekiskt stilideal i opposition mot den rådande stränga gammalromerska inriktningen. Hela hans produktion, som tillkom under åren 166 – 160 f. Kr., och omfattar sex komedier, finns bevarade i fullständigt skick. (85)

I komedin *Eunuchus* (Kastraten), som nedanstående replik hämtats från, förekommer en ung kvinnlig slav, som visar sig vara en rik mans sedan länge försvunna syster. Hon identifieras med hjälp av en kista fylld av minnessaker. (86)

"Abi tu, cistellam, Pythias, domi effer cum monumentis" (87)

(Gå iväg Du Pythias, hämta hemifrån den lilla kistan med minnessaker.)

Om Plautus' (250 - 184 f. Kr.) levnad är mycket litet känt. Den antika traditionen berättar att han var född i staden Sarsina i Umbrien och att han först var verksam som scenarbetare, men sedan han förlorat sina sparmedel på misslyckade affärer, övergick till att bli komediförfattare på heltid. Av hans hand har bevarats 21 komedier, av vilka dock den sista är ofullständig (*Cistellaria*). Hans komedier präglas av situationskomik, vitsar, ordlekar, allt framställt på ett stort antal skiftande versmått. (88)

Komedin *Cistellaria*, som bygger på en komedi av den grekiske dramatikern Menander, börjar med att en ung köpman, Demifone, våldför sig på en ung flicka, Fanostrata, under en festival. Resultatet blir ett oönskat flickebarn. Barnet sätts ut för att dö, men räddas av en slav tillsammans med en kista innehållande diverse minnessaker. Flickan räddas emellertid av kurtisanen Melénide, som ger henne en omsorgsfull uppfostran och ger henne namnet Selen. Demifone, som blivit änkling, börjar nu söka efter det "utsatta" barnet. Under tiden har Selen förälskat sig i Alcesimarco, vars fader vill att han skall gifta sig med en annan. Med hjälp av innehållet i kistan bevisas dock att Selen är en fri kvinna och i själva verket Demifones dotter, varför bröllopet kan stånda. (89)

Det åberopade citatet är hämtat från den punkt i komedin då allt skall avslöjas:

"Hic crepundia insunt, quibuscum te illa olim ad me detulit, quae mihi dedit: parentes te ut cognoscant facilius. accipe hanc cistellam." (90)

(Här finns de skullror, vilka tillsammans med dig, som hon som en gång förde dig till mig, gav mig, för att dina föräldrar lättare skulle känna igen dig.

Överräck denna låda!)

För att stödja hypotesen om utsatta barn hänvisas till ytterligare två verk, dels till Longos *Pastoralia*, boken om *Daphne och Cloe* och dels till Pausanias *Description of Greece*. (91)

Om den grekiske författaren Longos' levnad är praktiskt taget ingenting känt. Troligen verkade han på ön Lesbos under andra århundradet efter Kristus. (92) Herderromanen *Pastoralia*, som skrevs ca år 200 e. Kr., berättar om Daphnes och Cloes kärlekssaga. Som spädbarn sattes de ut i naturen för att dö, men räddades genom att de fick di från en get och ett får. De växer upp som fosterbarn hos en herdefamilj och förälskar sig i varandra. De unga två skiljs åt, men återförenas efter en lång följd av äventyr och spektakulära händelser och ett lantligt bröllop kan firas. De båda möter också sina ursprungliga föräldrar, efter att de identifierats med hjälp av klädesplagg och smycken, som herdarna fann tillsammans med barnen. (93)

Pausanias var en grekisk upptäcktsresande och geograf verksam på 100-talet e. Kr. Om hans levnadsförhållanden i övrigt är mycket litet känt. (94) *Attika* är första delen i *Description of Greece*, som är en beskrivning för potentiella turister till Attika, Peloponnesos och mellangrekland. Pausanias besökte själv alla berömda platser i dessa delar av Grekland, och i sitt arbete skildrar han städer och helgedomar och berättar för läsaren vad han sett eller hört. (95)

Det textställe som intresserar Hallenberg i *Attika* är en plats som berör myten om Theseus:

[...] crepidas Aegeum sub saxo et ensem deposuisse [...]." (96)
([...] att Aegeus lagt ifrån sig sandalerna och svärdet under en sten [...])

Aegeus var en av Athens sagokungar. I sin ungdom hade han en kärleksförbindelse med en prinsessa vid namn Aithra i den peloponnesiska småstaten Troizen. När han reste hem för att bestiga Athens tron lämnade han kvar sin spåde son Theseus i Troizen. Han begravnade dock sina sandaler och sitt svärd under en stor sten och befallde, att så snart sonen nått den ålder att han kunde lyfta stenen, skulle han sändas till Athen. Theseus klarade uppgiften vid sexton års ålder. (97)

Hallenberg sammanfattar resonemanget kring de "utsatta barnen" som följer:

"Et haud absurde forte conjiceres ejusmodi infelicem infantem sub saxo, quoque, ubi haec nostra monumenta in Sudermannia inventa sunt, fuisse expositum, et cistellam in qua eadem fuerant inclusa juxta collatam, sed putredine et edaci tempore penitus absum tam, cuique conjecturae vel id favere videtur, quod in ipsa terrae superficie haec monumenta sunt reperta".
(98)

(Men kanske skulle man inte finna det otroligt, att ett olyckligt litet barn även varit utsatt under stenen, där dessa våra fornfynd i Södermanland har funnits, och att kistan i vilken desamma varit inneslutna placerats bredvid, men på grund av förruttnelse och tidens förtärande fullständigt ödelagts. Denna gissning verkar stödjas, därför att dessa fornfynd har återfunnits i själva den övre delen av marken)

I *Tilläggnin*g för Hallenberg fram ytterligare ett skäl för existensen av någon form av kista:

"Det (fyndet) fanns i en sandbacke och var omgivet med litet svartmylla, som utviste att det varit förvaradt i låda;" Om lådan funnits, vilket Hallenberg inte betvivlar leder detta till ytterligare en slutsats: "att alla dessa delar således hört tillsamman och förenade varit till något visst bruk bestämda." (99)

Om vas futile

Då diskussionen kring begravningskärl och utsatta barn inte ger någon klarhet i föremålets användning riktar Hallenberg blickarna mot "vasernas utseende" och framhåller dessas spetsiga form (forma acuminata) och att dessa inte kan stå för sig själva (quo stare non possent). Han medger att formen har gjort, att de ansetts som någon form av huggverktyg (caedendi instrumentis), men väljer själv en annan undersökningslinje, då han påminner läsaren om att sådana vaser verkligen existerat (100)

Hallenberg hänvisar i detta sammanhang dels till citat hämtade från den tidigare nämnde romerske författaren Terentius och lyfter nu fram hans komedi *Andria* (Kvinnan från Andros) tillkommen under perioden 166 – 160 f. Kr. och dels till den romerske skalden Publius Papinius Statius hexameterrepos *Thebaid*, som publicerades år 92 e. Kr. (101)

Andria är Terentius debut som komediförfattare och är en kärlekshistoria som utspelas i Athen. En rik ung man, Pamphilus, förälskar sig i en fattig och föräldralös flicka från ön Andros. Pamphilus' fader motsätter sig förbindelsen, men ger med sig då det uppdagas att flickan är en sedan länge försvunnen dotter till en rik man från Andros. En viktig roll i komedin spelar faderns listige men opålitlige slav Davus. I Akt III, scen 5 förekommer följande replikväxling: (102)

"Pamphilus: Ubi ille est scelus, qui me perdidit?"

Davus: Perii.

Pamphilus: atque hoc cofiteor, Jure mihi obtigisse, quandoquidem tam iners tam nulli consili sum. Servon' fortunas meas me comisisse futtuli.?"

(" Pamphilus: Where's that villain who's destroyed me?"

Davus: This is the end of me.

Pamphilus: I admit I've deserved this, for being so feeble and helpless. Fancy entrusting my fortunes to a blabbering slave.") (103)

Publius Papinius Statius (ca.45 – 96 e. Kr.) var född i Neapel men kom tidigt till Rom, där han hade stor framgång vid offentliga recitationer och i poesitävlingar. Uppmärksamheten ledde till att han understöddes ekonomiskt av kejsar Domitianus. Tre större verk av hans hand har bevarats till eftervärlden: *Silvae* , en samling dikter med motiv från det samtida samhället och kejsarhovet samt de två eposen *Thebaid* och *Achilleid*, båda skrivna på hexameter. (104)

Thebaid utgör ett slags fortsättning på Oidipussagan. Sedan Oidipus lämnat Thebe styrs staden av hans två söner, Eteokles och Polyneikes. Då svårigheter att samarbeta förelåg, utövade de regentskapet vartannat år. Eteokles vägrade dock att dra sig tillbaka efter det första året, varför Polyneikes sökte hjälp hos kung Adrastos i Argo. En stor här under ledning av "de sju hjältarna" angrep Thebe. Blodsutgjutelsen blev fruktansvärd, men Thebe höll stånd. Kriget avslutades sedan de båda bröderna dödat varandra. (105)

Citatet från *Thebaid*, bok VIII, v. 296 – 298, som skildrar striderna utför Thebes murar och hur Thiodamas bygger två altaren och invigs till präst återges endast delvis av Hallenberg: [...] "*sacerdos Tellurem placare, nec futile moestis id visum Danais.*" (106)

I sin helhet lyder citatet:

"Atque is ubi intorto signatus vellere crinea conventitque deis, hilari per castra tumultum vadit ovans, prima sui documenta, sacerdos Tellurem placare parat: nec futile maestis id visum Danais."

("When his hair was marked with twisted wool and he and the goods agreed, Thiodamas passed in triumph through the camp. Amid merry tumult and first proof of his priestly office, prepares to appease Earth; nor did the morning Danai think it profitless.") (107)

I de ovan citerade passagerna översätts adjektivet *futile* med "blabbering" (pladdrande/skvallrande) och adverbet *futile* med "profitless" (gagnlöst). Hallenberg är dock inte intresserad av själva texterna, utan de s.k. scholia, d.v.s. kommentarer, tolkningar, grammatiska iakttagelser och förklarande kritiska noter. (108)

Först hänvisas till Aelius Donatus som på fjärde århundradet skrev två avhandlingar om grammatik, *Ars minor* och *Ars Maior*, men också en kommentar till Terentius. (109) Hallenberg återger Donatus kommentarer till de ovan citerade replikerna i något omarbetad form:

"Futili, h. e. levi. Nam a vase, quod Futile dicitur, quod non deponunt ministri sacrorum, quod est acuto fundo, et patulo ore, eoque instabile est". (110)

(Futile d.v.s opålitlig. Nämligen från en vas som kallas Futile, som inte tempeltjänarna sätter ned, som är spetsig i botten, och med en bred mun och på grund av detta är denna ostadig.)

För det andra refererar Hallenberg till Lactantius Placidus, verksam under senare halvan av femte århundradet, som skrev en omfattande kommentar till Statius *Thebaid*. (111)

"Futile vas est, inquit, quoddam lato ore, fundo angusto, quo utebantur in sacris deae Vestae, quia aqua ad sacra Vestae, in terra non ponitur, quod si fiat piaculum est; ideo excogitatum est vas, quod stare non posset, sed si positum statim funderetur; unde et homo, commissa non retinens, futilis dicitur, contra non futilis bonus consiliis." (112)

Shackleton Bailey översätter, sammanfattar och utvecklar i sin kommentar ovanstående:

“According to the Scoliast on the Thebais of Statius, B Viii, l 279, WAS FUTILE was a kind of vessel with a broad mouth and a narrow bottom, used in the rites of Vesta. It was made of that peculiar shape in order that the priest should be obliged to hold it during the sacrifices, and might not see it on the ground, which was considered profane, as if set there, the contents must necessarily fall out. From this circumstances men who could not contain a secret were sometime called futiles. ” (113)

Ett tredje belegg för förekomsten av ”vas futile” utgörs av en hänvisning till Smetius, p. 158. Johannes Smetius (1591 – 1651) var kyrkoherde i den holländska staden Nijmegen. Han byggde upp en omfattande samling av romerska antikviteter som påträffats i och omkring staden. 1644 utgav han, den på sin tid mycket omdiskuterade boken *Oppidum Batavorum*, i vilken han hävdade, att den hos Tacitus beskrivna bataviska fästningen, varit belägen i Nijmegen. Sonen Johannes Smetius (1636 – 1704), också han kyrkoherde i Nijmegen, utgav 1678 en katalog över faderns samlingar med titeln *Antiquitates Neomagenses*. (114) Det av Hallenberg återopade textstället är en beskrivning av olika typer av kärl:

Forma illorum sapius variat. Sunt enim vasa majora, minora & minutissima, quorum vix in communi vita usus fuisse potuit. Sunt quoque alia stricti oris, alia angusti colli, alia parvi ventris & alia exigui fundi. Nonnulla absque ansis, nonnulla etiam nonflata, ansa vel una gemina, nonnumquam ansis maximis, latis, rhomborumque instar crenatis, nonnumquam minutissimis & angustis, aliqua superne ore ansato, aliqua inferne fundo acuminato, quae vix recte se stare possunt, cujusmodi vasa veteribus vocabantur futilia (115)

(Dessas utséende växlar. Ty det finns större, mindre och mycket obetydliga vaser, vilkas användning knappast kan ha varit i det dagliga livet. Det finns också andra med trånga mynningar, andra med smal hals, andra med liten bukighet och andra med små bottnar, åtskilliga utan grepar, även inte bukiga, antingen med ett eller två handtag, ibland med mycket stora grepar, på sidorna, och likaså med inskärninigar av romber, ibland mycket små och smala, några försedda med handtag över öppningen, några med en spetsig botten

nedtill, som inte kan stå för sig själva, sådana vaser kallades futilia av förfäderna.)

Med utgångspunkt i "vasernas" utseende identifierar Hallenberg alltså dessa, som "vas futile", med hjälp av de båda scholiasterna Aelius Donatus och Lactantius Placidus etymologiska kommentarer till Terentius och Statius. Detta förstärks ytterligare genom Johannes Smetius beskrivning av sådana vaser i sin katalog över faderns samling av romerska antikviteter. Av stor vikt för det fortsatta resonemanget är också, att genom Lactantius Placidus, förklaras orsaken till "vas futiles" form och att dessa har anknytning till kulten av gudinnan Vesta, d.v.s föremålen sätts in i ett religiöst sammanhang.

Om brons som material i kultföremål

Att "Pocula communia" (gemensamhetskärl) av brons använts i samband med olika former av riter är för Hallenberg ställt utom varje tvivel, och som ett belägg för detta hänvisas till Vergilius *Aeniden*, bok IX, vers 165: (116)

"Indulgent vino, et vertunt crateras abenos [...]"

Den romerske skalden Publius Vergilius Maro (70 f. Kr. – 19 f. Kr.) härstammade från staden Mantua Efter en sedvanlig klassisk utbildning i Cremona, Milano, Rom och Neapel etablerade han sig som författare i Rom och kom tidigt in i den krets av intellektuella, som stod den blivande kejsar Augustus nära. Han debuterade med *Bucolica*, en samling herdedikter, och skrev därefter uppmuntrad av Maecenas *Georgica* en lärodikt om lantbruk. Vergilius huvudarbete *Aeneiden* är avfattat på daktylisk hexameter och skildrar i 12 sånger hur Aeneas lämnar det brinnande Troja med en flotta på 20 skepp och hur han efter flera års irrfärder på Medelhavet landstiger i Italien, och påbörjar det erövringskrig, som kommer att leda till staten Roms grundande. *Aeniden* förelåg i stort sett färdigt skick vid författarens död år 19 f. Kr. (117)

Citatet från IX:e sången ingår i en skildring av kriget mellan trojanerna och rutulerna. Rutulernas kung Turnus organiserar belägringen av de i ett befäst läger inneslutna trojanerna. Den ovan citerade versen är något avkortad och lyder i sin helhet i svensk översättning:

(” Då och då äger vaktbyte rum: De avlösta njuter sträckta i gräset sitt vin och lyfter kraterer av brons.”) (118)

En crater var ett större blandningskärl eller bål, vari vinet blandades med vatten och sedan med en cyathus (slev) östes i vars och ens bägare. (119). Att kratererna lyftes uppfattas uppenbarligen av Hallenberg, som att någon form av offer eller rit äger rum bland de vilande rutulerna.

Även andra kultföremål kunde enligt Hallenberg förekomma i templen, såsom: ”cultri” (knivar), ”secespitae” (offerknivar), ”securae” (yxor) och även ”lychnuchi pensiles” (upphängda ljusstakar) samt ”signa deorum” (bilder av gudarna). Ytterligare exempel på användningen av brons vid utsmyckningen av templen ges genom hänvisningar till Plinius *Historia Naturalis*, bok XXXIV, kapitel I och 3 och Ciceros *Actio Secunda in Verrem*, bok IV, kapitel 131 samt kyrkofadern Augustinus *De Civitate Dei*, bok VII, kapitel 24.(120)

Kapitel 1 och 3 i bok XXXIV behandlar bl. a. gruvor, malmer, smältverk men även koppars och bronsens olika användningsområden. Plinius säger om templen:

”[...] limina etiam ac valvas in templis ex aere factitavere” och [...] aeri in usu pretium ante argentum fuit, ac paene etiam ante aurum”. (121)
([...] templens trösklar och dubbeldörrar brukade vara gjorda av brons [...] brons värderades före silver och nästan före guld.)

Den romerske statsmannen, författaren och filosofen Marcus Tullius Cicero levde mellan år 106 – 43 f. Kr. och var en av antikens mest produktiva författare. Bland hans verk märks rättegångstal, retorik, statsvetenskap, filosofi och brev. Det åberopade arbetet *Actio Secunda in Verrem* är ett rättegångstal där Cicero anklagar Gaius Cornelius Verres för plundring och utpressning under hans ämbetsperiod som propretor på Sicilien (73 – 71 f. Kr.). (122) Det av Hallenberg refererade textstället har följande lydelse i Ciceros text:

”Jam illa, quae leviora videbuntur, si hoc loco dicerentur, ideo praeteribo; quod iste mensas Delphicas e marmore, crateras ex aere pulcherrimas, vim maximam vasorum Corinthiorum, ex omnibus aedibus sacris Syracusis abstulit”.
(”Certain misdeeds that will be held less serious. I will pass over for that reason

such as his making of with Delphic tables of marble, fine bronze bowls, and a great quantity of Corinthian ware from all the sacred edifices of Syracuse.”(123)

Kyrkofadern Augustinus (354 – 430 e. Kr.) var ursprungligen hedning, men under inflytande av biskop Ambrosius omvändes han till kristendomen och blev präst och så småningom biskop i Hippo Regius, det nuvarande Annaba i Algeriet. Han utgör en föreningslänk mellan hedendom och kristendom och hans väldiga produktion omfattar apologetiska, polemiska, dogmatiska, filosofiska, etiska, exegetiska och självbiografiska skrifter samt mer än 500 predikningar och nära 300 brev. Ur allmän litterär synvinkel är *Confessiones*” (Bekännelser) och *De civitate Dei* (Om Gudsstaten) av störst intresse. (124)

Hallenbergs referat från *De civitate Dei* lyder: ”res sacras in culto deae Magna Matris, deo fuisse ex aere, quod eam antiqui colebant aere. Den text som refereras är hämtad från ett kapitel där Augustinus utreder jordgudinnans namn och dessas betydelse. Ordagrant lyder texten:

”Cymbalorum sonitus ferramentorum iactandorum ac manuum motum et eius rei crepitem in colendo agro qui fit significant; ideo aere, quod eam antiqui colebant aere, antequam ferrum esset inventum”.

(“The sound of the cymbals signifies the movement of iron tools in men’s hand and the clatter produced by all the work done in agriculture. The cymbals are of bronze because the ancients tilled the earth before the use of iron was invented.”) (125).

Med hjälp av Plinius, Vergilius, Cicero och Augustinus lyfter Hallenberg fram den antika uppskattningen av brons och visar med hjälp av dessa författare, att brons använts sedan urgamla tider vid utsmyckningen av templen och som material till rituella föremål. Syftet med detta är uppenbarligen att betona, att Tullingefyndet inte utgörs av vardagsföremål, utan att själva materialet antyder, att föremålens ursprung bör sökas inom det religiösa området.

Om de sjöfarandes initiering

Efter att ha konstaterat att föremålen inte är av svenskt ursprung, utan härstammar från någon trakt där sådana varit i bruk och att dessa förts till Sverige av sjöfarande handelsmän, inriktar sig Hallenberg på deras användning i religiöst

avseende. Med hänvisning till äldre grekiska och romerska författare framhåller han, att sjöfarare offrade till de samotrakiska gudarna, vilka benämndes Dii Magni, Dioscuri, Cabiri, Penates samt Castor och Pollux och konstaterar vidare:

”Et qui navigationi se committebant, prius initiabantur deorum istorum mysteriis, quo sperabant naufragio se non posse perire;” (126)
(Och de som vågade sig på en seglats, invigdes först i dessa gudars mysterier, genom vilka de hoppades, att de inte kunde omkomma genom skeppsbrott).

Exempel på betydelsen av initiering lyfts fram med hjälp av citat från Apollonius, Aristophanes, Vergilius, och Cicero.

Apollonius från Rhodos levde på 300-talet f. Kr. och var bl.a. verksam som bibliotekarie vid det berömda biblioteket i Alexandria. Hans hexameterepos *Argonautica* (Resan med skeppet Argo) handlar om Jason och hans följeslagares färd med skeppet Argo till det avlägsna landet Kolkis i Svarta havets sydöstliga hörn, för att hämta det gyllene skinnets och hur han får hjälp av kungadottern Medea, som förälskar sig i honom och följer med honom hem och blir hans maka.(127)

Det anförda citatet, som återges på både grekiska och latin, återfinns i bok I och skildrar en episod i resans början, då de med mycket mjuka årtag närmade sig ön Samotrake, som ligger strax norr om inloppet till Dardanellerna.

”Ceterum serio Orphei monitu adpulerunt vesperi in insulam Electrae Atlante gnatae; ut imbuti intemerandis legibus, et absolutis severisque initiati castibus, certiori cum incolumitate formidolosum navigarent mare.” (128)
(”And in the evening by the junctions of Orphes they touched the island of Electra, daughter of Atlas, in order that by gentle initiation they might learn the rites that may not be uttered, and so with greater safety sail over the chilling sea.”) (129)

Att vara initierad i mysteriereligionerna innebar en rikare och bättre tillvaro, både i detta livet och efter döden, vilket visas med hjälp av den grekiske dramatikern Aristophanes.(130) Denne som levde ca 445 – 385 f. Kr. skrev omk. 40 skådespel, varav 11 fullständiga komedier räddats till eftervärlden. Till de mest kända hör *Lysistrate* och *Molnen*. (131)

"Solis nobis sol, et lux hilaris est qui initiamur"
(Solens sken och det glada ljuset finns för oss som initieras)

Citatet, som är en översättning från grekiskan, är hämtat från ett körparti i komedin *Grodorna (Ranae)*, som skrevs och uppfördes år 405 f. Kr. Titeln syftar på den kör av grodor som lever vid floden Styx i de dödas rike. I komedin förekommer också de intierade. Dessa lever närmast vägen som leder fram till dödsrikets port och beskrivs som lyckliga män och kvinnor, som samlas för att hylla gudarna. (132)

Vergilius skildrar i *Aeneidens* tredje sång hur Aeneas samlar sina skaror och bygger en flotta för färden till de nya boplatserna. Om avfärden berättar han:

*"Littora tum patriae lacrimans, portusque relinquo,
 Et campos, ubi Troja fuit. Feror exul in altum
 Cum sociis, natoque, Penatibus et Magnis Diis"* (133)
*("Gråtande tar jag farväl av hamnen och hemlandets stränder,
 fälten där Ilion stod. Som flykting ut emot djupen
 styr jag nu med mitt folk och Trojas penater")* (134)

Hallenberg intresserar sig här för uttrycket "Penatibus et Magnis Diis" (med husgudarna och de stora gudarna) och ställer sig frågan om "Penates" (husgudarna) och "Magni Dii" (de stora gudarna) skall betraktas som två eller ett begrepp. Om uttrycket i stället hade varit "Cum penatibus Diis Magnis" (med penaterna d.v.s de stora gudarna) innebär detta att penaterna och de stora gudarna är samma föremål. Han stannar för alternativet ett begrepp och hänvisar till ett liknande ospecificerat exempel hos den romerske komediförfattaren Plautus: "annos natus sexaginta et senex" (sextio år gammal och en gubbe d.v.s en sextio år gammal gubbe). (135)

Ytterligare stöd för denna uppfattning hämtas i Servius kommentar till Vergilius *Aenid*, skriven på 300-talet e. Kr. Servius hänvisar i sin tur till den romerske fältherren och författaren Varro (ca 116 – 28 f. Kr.), som också hävdar att "Penatibus et Magnis Diis" skall ses som ett begrepp och syftar på Jupiter, Juno, Minerva och Mercurius. Men Servius anser uppbarligen att även de två dioskyrerna kan räknas till Magni Dii då han skriver:

*"Idem Varro , & alii complures, magnos deos adfirmat simulachra duo virilia,
 Castoris & Pollucis, in Samothracia ante portum sita, quibus naufragio liberati*

vota solvebant.” (136)

(Densamme Varro och åtskilliga andra bekräftar, att två stora gudar, manliga gudabilder, av Castor och Pollux, var ställda framför porten i Samotrake, till vilka de ger offer för att befrias från skeppsbrott)

Att sjöfarare offrade till gudarna för att undgå skeppsbrott var brukligt och vanligen förekommande, viket enligt Hallenberg framgår av följande text hämtad ur Ciceros *De Natura Deorum* (Om gudarnas natur):

”[...] Diogoras, qui dicebatur Atheos, qui cum Samothracam venisset, atque ei quidam dixisset: tu qui deos putas humana neglegere, nonne animadvertis, ex tot tabulis pictis, quam multi votis vim tempestatis effugerint in portumque salvi pervenerint? Ita sit; illi enim nusquam picti sunt, qui naufragia fecerunt, marique perierunt.” (137)

(”Diogoras, named the Atheist, once came to Samothrace, and a certain friend said to him, `you who think that the Gods disregarded men’s affairs, do you not remark all the votivictures that prove how many persons have escaped the violence of the storm, and come safe to port by dint of vows to the Gods?` That is so replied Diogoras; `it is because there are nowhere any pictures of those who have been shipwrecked and drowned at sea`.” (138)

Med hjälp av hänvisningarna till Apollonius, Aristophanes, Vergilius och Cicero knyter Hallenberg samman sjöfarten och rädslan för naturens krafter med de mysteriekulter som under antiken fanns på den grekiska ön Samotrake.

Om gudarnas namn, natur och egenskaper

Hallenberg flyttar nu fram positionerna och sätter ett nytt mål för sin avhandling:

”Quod bina simul haec nostra vascula futilia inventa sunt, argumentum nobis ulterius praebebit eadem ad sacra Samothracica pertinuisse”.

(Emedan dessa våra två ”vasa futilia” har påträffats tillsammans, kommer den vidare utredningen att visa för oss, att desamma har sammanhang med samotrakiska riter). (139)

Tvåtalet gör att han riktar uppmärksamheten mot ett gudapar som uppträder gemensamt, och utan angivande av källa hävdas härefter, att de sjöfarandes gudar

kallades av förfäderna för Castor och Pollux, Gemeni (tvillingarna), Fratres (bröderna), Socialia sidera (de förbundna stjärnorna) eller andra liknande uttryck. Kulten var emellertid inte renodlad och med hjälp av Ciceros *De Natura Deorum* visar han, att kulten av tvillingarna på många ställen var sammanblandad med dyrkan av andra gudar. (140)

I det återropade avsnittet framhåller Cicero:

“Dioscuri etiam apud Graios multis modis nominantur primi tres, qui appellantur Anaces Athenis, ex rege Iove antiquissimo et Proserpina nati, Tritopatreus, Ebulens, Dionysos, secundi Iove tertio nati et Leda Castor et Pollux, tertii dicuntur a non nullis Alco, Melampus, Tmolus, Atrei filii, qui Pelope natus fuit.”

“The Dioscuri also have a number of titles in Greece. The first set, called Anaces at Athens, the sons of the very ancient king Jupiter and Proserpine, are Tritopatreus, Embuleus and Dionysos. The second set, the sons of the third Jove and Leda, are Castor and Pollux. The third set are named by some people Alco, Melampus and Tmolus, and are the sons of Pelops.”(141)

Hallenberg framhåller att Castor och Pollux kallades för ”Cabiri”, men är samtidigt medveten om att andra uppgifter föreligger och lyfter fram de skoliaster som kommenterat Apollonius Rhodos ”Argonautica”, vilka enligt Hallenberg räknar upp fyra ”cabiri”, nämligen: Tellus (Moder jord), Ceres (åkerbrukets gudinna), Pluto (underjordens Gud) och Mercurius (handels Gud). (142) Cicero och Apolloniuskommentaren kompletteras med en hänvisning till Vergilius *Aeneiden*, bok II, till vilken Servius anmärker, att hos etruskerna (tuscos) var Cabiri ”Deos penates” (husgudar) och kallades Ceres, Pales och Fortuna. (143)

Gudinnan Fortunas koppling till sjöfarten belyses med ett referat av en dikt:

“De mercatore sermo est, qui erat consuetus ire per altus portus, Fortunae simulacra colens et Apollonis aras, arcanumque Vii.” (144)
(Det finns en dikt om köpmannen, som var förtrogen med att segla genom djupa hamnar, dyrkande Fortunas bilder, Apollons altare och Vi's hemlighet.)

Dikten, som har titeln *Votum Fortunae Praenestine* (Offret till Fortuna från Praeneste) återfinns i den italiensk-franske historikern Joseph Scaligers (1540 – 1609) förteckning av inskriptioner *Anthologia Veterum Latiorum Epigramatum et Poematum sive Catalecta Poetarum Latinorum in VI. Libros digesta, ex Marmoribus & Monumentis Inscriptionum Vetustis & Codibus MMS Eruta [...]*, och har hämtats från en vägg i Villa Caesarini i Rom. I sin kommentar till dikten säger Scaliger att "Vi"i är samma ord som "Via" (väg), och att detta syftar på Mercurius, d.v.s att köpmannen dyrkade Mercurius hemlighet. (145) Av detta drar Hallenberg slutsatsen, att eftersom Mercurius hörde till de s.k. Cabiri, och köpmannen offrade till Mercurius hemlighet, avslöjas att han varit initierad i de Samothrakiska gudarnas mysterier, för att han skulle kunna segla lyckosammare. (146)

Vad som framför allt intresserar Hallenberg i sin fortsatta utredning är Cabirernas funktion som upprätthållare och beskyddare, i synnerhet av sjöfarten. Detta sker genom hänvisningar till bl.a Iamblichus, Clemens av Alexandria och Herodotos. (147)

Den grekiske författaren och filosofen Iamblicus (ca: 245 – 325 e. Kr.) var troligen född i Chalcis i Syrien. Vid 300-talets början öppnade han en filosofiskola i Apmeia, nära nuvarande Antiokia, där studiet främst ägnades Platon och Aristoteles. Skolan fick en avgörande betydelse för nyplatonismens utveckling och inriktning. Av stor betydelse för detta fick Iamblichus biografi över den grekiske filosofen och matematikern Pythagoras (582 – 497 f. Kr.) med den latinska titeln *De Vita pythagorica*. (148) Det i detta sammanhang åberopade textstället återfinns i kapitel 28, som har titeln *The divinity of Pythagoras*, och skildrar Pythagoras förmåga att förutsäga jordbävningar, stilla stormar och de religiösa regler han instiftade för sina lärjungar. Om religionsutövning sägs:

"Libations were to be performed before the altar of Jupiter the Savior, of Hercules, and the Dioscuri; thus celebrating Jupiter as the presiding cause and lender of the meal; Hercules as the power of Nature, and the Dioscuri, as the symphony of all thing. Libations should not be offered with closed eyes, as nothing beautiful should be undertaken with bashfulness and shame." (149)

Den grekiske teologen och filosofen Clemens (ca 150 – 215 e. Kr.) var född i Atén, men omvändes till kristendomen under ett besök i Alexandria, där han startade och ledde en katekesskola. (150) I sitt arbete *Protrepticus*, som är en uppmaning

till de grekiska hedningarna att omvända sig till kristendomen, säger han angående gudarnas uppenbarelseformer:

“For, since men did not understand that it was who benefited them, they invented certain saviors The twin Brothers, Hercules the averter of evils, and Asclepius the doctor.” (151)

Från en berättelse i Herodotos historia, som skildrar perserkungen Kambyses erövring av Egypten och hur han under sin vistelse i Memfis, gick in i Hefaistos helgedom och gycklade med gudabilden, hämtas följande uppgift:

”Hefaistos bild är nämligen mycket lik de fenikiska patekerna, (bilder av guden Ptah), som fenikerna sätter i fören på sina treroddare. För dem som inte har sett dem, skall jag nämna därom. Det är en efterbildning av en pygmé. Han gick också in i kabirernas helgedom, där ingen utom prästen får lov att gå in. Bildstoderna där brände han upp under mycket begabberi. Även dessa liknar Hefaistos´ bilder. Man påstår också att de är hans barn.” (152)

Kopplingen till Hefaistos (Vulkanus) kompletteras med hänvisningar till Strabo och Nonnus. (153)

I bok X i sin geografi skriver Strabon:

“[...]; and that three Cabeiri, and three nymphs called Cabeirides where the children of Cabeiro, the daughter of Proteus and Hephaestus.” (154)

Nonnus av Panopolis (nuv. Egypten), en helleniserad grekisk poet verksam under senare delen av 400-talet och första halvan av 500-talet e. Kr., skildrade i ett väldigt hexameterrepos guden Dionysos expedition till Indien och hans triumferande återkomst till väst med titeln *Dionysiaca*. Under sitt fälttåg besöker Dionysos ön Samotrake och beskriver två gudasöner: (155)

“Two firestrong citizens of Samothrace also run wild, sons of Lemnien Cabeiro; Their eyes flashed out their own natural sparks, which came from the red smoky flame of their father Hephaistos.” (156).

Enligt Hallenberg uppfattades gudarna i allmänhet som räddare (sopitares) och beskyddare (tutelares) med inflytande över såväl allt under himlen som i underjorden, vilket illustreras av Hallenberg med en latinsk översättning av ett med ett citat från den grekiske dramatikern Aiskylos, som var verksam i Aten på 400-talet f. Kr. :

*"Sed o dii inferi puri
Tellus, Mercuri, ett Rex inferorum
Remittite animam in lucem" (157)
("Ye holy divinities of the nether world,
Earth and Hermes, and thou Lord
of the dead, send forth to
the light the spirit from below." (158)*

Citatet är en del av ett körparti i dramat *Perserna*, där Aiskylos, beskriver hur budet om nederlaget vid Salamis (480 f. Kr.) tas emot i den persiska huvudstaden, med sorg och förtvivlan. Hjälp måste därför hämtas, och med den ovannämnda åkallan frambesvärjer folket den döde perserkungen Darius ande. (159)

Till kabirerna Ceres och Pluto räknas också enligt Hallenberg Plutos maka Proserpina och att dessa utgjorde ett triumvirat bland underjordens gudar, vilket beläggs med en hänvisning till Aenidens VI:e bok. (160) Innan Aeneas påbörjar sin färd till dödsriket förrättar han på sierskan i Cumaes befallning ett offer till de ovannämnda gudarna:

*"[...] Ipse atri velleris agnam
Aeneas matri Eumenidum magnaue sorori
ense ferit sterilemque tibi, Proserpina vaccam,
tum Stygio regi nocturnas aras
et solida imponit taurorum viscera flammis
pingue super oleum fundens ardentibus extis." (161)*

*"[...] Åt furiers mor (Nyx /natten) och den vördade system (Gaia / jorden)
Slaktar Aeneas själv med sitt svärd ett svartulligt tacklamm,
därpå en ofruktbar ko till din, Proserpinas ära.
Sedan han nattliga altaren rest åt dödsrikets konung
låter han bränna på dem de dödade tjurarna hela; [...]" (162)*

Hallenberg framhåller i detta sammanhang att dioskyrerna (Castor och Pollux) endast hjälpte sjöfararna nattetid och att de övriga gudarna, som framträder under samlingsnamnet kabirer var "numina tenebrarum" (mörkrets gudar) Att nätternas härskarinna Proserpina och de andra mörka gudarna, kunde höras rent fysiskt beläggs genom hänvisningar till bl.a. Sofokles. (163)

I den grekiske tragediförfattaren Sofokles (496 – 406 f. Kr) sista drama *Oidipus i Kolonos*, som skildrar kung Oidipus sista levnadsdagar, förekommer följande rader:

"It thundered from the netherworld; The maids shivered, and crouching at their father`s knees."

Dånet från himlen uppfattas av Oidipus som ett gudomligt ingripande, att han med utstuckna ögon skall verkställa sitt självpåtagna straff och utstå smärta och lidande under återstoden av sitt liv. (164)

Apulejus (ca 125 – 170 e. Kr.) skrev en roman bestående av 11 böcker med titeln *Metamorphoseon Libri*. Romanen är dock sedan antiken känd under titeln *Asinus Aureus* (Den gyllene åsnan) och skildrar hur en förnäm man, Lucius från Korint, förvandlas genom trolldom till en åsna och får uppleva fantastiska äventyr innan trolldomen hävs.(165)

Det som intresserar Hallenberg hos Apulejus är beskrivningen av den initiationsrit som Lucius genomgår, efter att han återfått sin rätta gestalt:

"Accessi confinium mortis, et calcato Proserpinae limine, per omnia vectus elementa, remeavi; nocte media vidi solem candido coruscantem lumine: deos inferos et deos superos accessi coram et adoravi proxumo. [...] Mane factum .est: et perfectis sollemnibus, processu duodecim sacratus stolis, [...]" (166)

(" I approached near unto hell, even to the gates of Proserpine, and after that I was ravished throughout all the elements, I returned to my proper place; about midnight I saw the sun brightly shine, I saw likewise the gods celestial and the gods infernal, before whom I presented my self and worshipped them.[...] When the morning came and the solemnities were finished, I came forth sanctified with twelve stolas." (167)

Som tidigare påpekats (se sid.5) utgörs sid. 28 – 40 en mycket omfattande genomgång av antikens gudavärld, vilken till sin huvuddel egentligen inte berör Tullingefyndet. Vissa delar är dock av intresse för det fortsatta resonemanget. Eftersom Tullingefyndet bestod av två närmast identiska bågare riktas intresset mot ett gudpar, som uppträder gemensamt, tvillingarna Castor och Pollux, de så kallade Dioscurerna eller Cabiri. Hallenberg visar dock genom hänvisningar till Cicero, Apolloniskommentaren, Vergilius och Servius kommentar till *Aeneiden*, att han är väl medveten om att även andra gudar ryms inom begreppet Cabiri som Tellus, Ceres, Pluto, Mercurius, Pales, Prosperpina och Fortuna. Cabirerna, även om inte Hallenberg klarlägger vilka gudar som avses, uppges av Herodotos, Strabon och Nonnus vara barn till Hefaistos. Hefaistos två söner, som förekommer hos Nonnus uppfattas med stor sannolikhet, av Hallenberg, som Castor och Pollux och utgör ytterligare ett belegg för lokaliseringen till Samotrake. Att antikens folk uppfattade gudarna som hjälpare och beskyddare beläggs med hjälp av en hänvisning till Clemens av Alexandria. Detta krävde dock offer, vilket illustreras av Iamblicus och Vergilius. Med hjälp av åkallan kunde hjälp hämtas hos gudarna, som framgår av Aiskylos men gudarna kunde också själva ingripa direkt, vilket exemplet från Sofokles visar.

Gudarnas koppling till sjöfarten beläggs indirekt med hjälp av Herodotos. Av särskilt intresse är hänvisningen till Scaliger, som hävdar att sjöfarare var initierade i de samotrakiska mysteriereligionerna. Vad en initiering innebar visas av Hallenberg med hjälp av en beskrivning av en sådan hos Apulejus.

Om rakade huvuden och stormar till sjöss

Med utgångspunkt i den på plansch IV avbildade kniven (se även sid. 5) inleder Hallenberg ett nytt resonemang, då han hävdar att sjöfarare som riskerade att lida skeppsbrott klippte sig och offrade håret till havsgudarna. Som stöd för detta hänvisas till Petronius *Satyricon*:

"[...] qualem tonsionem naufragorum ultimum votum nuncupat Petronius, Satyrici cap 63 addens, non licere cuiquam mortalium in nave neque unguis neque capillos deponere, nisi quum pelago ventus irascitur" (168)

Romanen "Satyricon" skrevs troligen under kejsar Neros regeringstid (54 – 68 e.Kr.). Som författare brukar av hävd anges en av Neros hovmän, en viss Titus Petronius.(169)

Citaten ovan är hämtade från episod som inträffar efter att huvudpersonerna flytt från Trimalchios gästabad. Berättaren Enkolpius och hans följeslagare Giton har slagit sig samman med den gamle poeten Eumolpos. Enkolpius och Giton är på flykt undan sjökaptenen Likhas från Tarentum och kurtisanen Tryphaena, men hamnar av en slump på samma fartyg som förföljarna. För att undgå upptäckt föreslår Eumolpos, att Enkolpius och Giton skall raka sina huvuden och måla straffångarnas tecken i pannan. Rakningen observeras dock av en passagerare om vilken det sägs att: (170)

*"[...] execratusque omen, quod imitaretur naufragorum ultimum votum."
("The man cursed this for an omen, because it looked like the last offering of a doomed crew,...")." (171)*

Efter att ha berättat om händelsen för Likhas tillägger han:

*"Audio enim non licere cuiquam mortalium in nave neque ungues neque capillos deponere nisi cum pelago ventus irascitur."
("I am told that no man alive ought to shed a nail or a hair on board a ship, unless winds and waves are raging.") (172)*

Citaten ovan beskriver inte ett offer till havsgudarna, utan snarare föreställningarna kring detta. Att klippa håret i vackert väder skulle kunna framkalla fara för skeppsbrott, d.v.s. denna handling får endast utföras när akut fara för fartyget föreligger.

Ytterligare ett belegg för denna sedvänja hämtas från *Apostlagärningarna*. På sin väg till Rom lider Paulus skeppsbrott utanför Malta. Han tröstar sina medresenärer med orden:

"Och som dagen begynte synas, rådde Paulus them allom, at de skulle få sig mat; och sade: Detta är fjortonde dagen, at I hafwen förbidt och blifwit fastande, och hafwen intet tagit till eder. Hwarföre råder jag eder, at i fån eder mat: ty thet hörer edra wälfärd til: ty ingens edars ett hår skal falla af hans huud". (173)

Då kniven är tillverkad av brons återkommer Hallenberg till detta materials användning i tempel och vid tillverkning av kultföremål och Servius kommentarer

till Aeniden lyfts åter fram. I den första boken har Aeneas kommit till Kartago och besöker det tempel som drottning Dido byggt till Junos ära:

*"Aerea cui gradibus surgebant limina nexaeque
Aera trabes: foribus cardo stridebat abenis." (174)*
*("Av brons är tröskeln över dess trappsteg,
bjälkarna vilar på brons, och kopparportarna gnisslar.") (175)*

I sin kommentar till ovanstående verser skriver Servius:

*"Aerea ideo, quod aes magis in usu veteres habebant: vel quod religioni magis
apta est haec materies: denique flamen dialis aeris cultris tondebatur." (176)*
*(Bronser av det skälet, att antingen förfäderna hellre använde brons eller att
detta material bättre passade till gudstjänsten. Till sist lät Flamen Dialis
klippa/raka sig med en bronskniv.)*

Flamen Dialis (dagens präst), Jupiters överstepräst, var det förnämsta prästämbetet i antikens Rom. Hans liv var präglat av en lång rad av föreskrifter. Till dessa hörde bl.a. att en ofri människa inte fick klippa hans hår och att hans skägg skulle barberas med en särskild kopparkniv. (177)

Efter att ha introducerat "kniven" gör Hallenberg ett första sammanfattande antagande om fyndets karaktär. Han framhåller att, det kan vara så, att en seglande, som varit invigd i riterna vid dyrkan av Kastor och Pollux, fört med sig de två "vascula futilia", för att användas vid gudstjänsten. Detta styrks av att materialet är brons och att vaserna är två till antalet. Bronskniven har placerats tillsammans med vaserna. Flera tolkningar är möjliga. Den kan antingen kopplad till kulten av Terra Mater och är hennes skördekniv ("falx messoria") eller använts i samband med hårklippning eller till andra användningar vid kulten av Magna Mater. (178))

Efter ovanstående sammanfattning för Hallenberg in den romerske satirikern Decimus Junius Juvenalis i handlingen: (179)

Om Juvenalis levnad är praktiskt taget ingenting känt. Troligen föddes han i Aquinum i södra Latium mellan år 50 och 60 e.Kr. och dog någon gång efter år 127. Referenser i hans egna verk och dikter som tillägnats honom av vännen Martialis

antyder att han kom från en förmögen familj, fick en gedigen retorisk skolning och ägnade sig åt juridiken som yrke. Hans litterära produktion består av 16 satirer fördelade på fem böcker och alla författade efter kejsar Domitianus död år 97 e. Kr (180)

Med hjälp av ett citat från Juvenalis andra satir i bok I knyts kniven till dyrkan av Terra Mater eller Cybele:

*"Quid tamen expectant, Phrygio quos tempus erat iam
more supervacuum cultris abrumpere carnum."* (181)

*("What are they waiting for? It's already time for them to use their knives to
hack away their superfluous flesh in the Phrygian manner.")* (182)

Juvenalis andra satir är riktad mot män som förlorat sin maskulinitet och handlingskraft och blivit feminiserade och omanliga och därmed passiva och undergivna. De är alla romerska aristokrater och borde i stället utgöra ett moraliskt exempel. "Phrygio more" (enligt phrygisk sed) anknyter till dyrkan av Cybele, som enligt traditionen införts till Rom från Phrygia i Mindre Asien. Cybeles prästerskap kastrerade sig själva och kallades därför "Galli". Juvenalis uppmanar således de feminiserade männen att löpa linan ut och avlägsna sina testiklar med en "culter" (kniv). (183)

Hallenberg sammanfattar:

*"Conveniebant enim Samothracum deorum mysteriis initiati, cum Cybeles seu
Magna Matris sacerdotibus semiviris."* (184)

*(Ty de invigda i de samotrakiska gudarnas mysterier församlade sig
tillsammans med Cybeles eller den Stora Moderns hermafroditiska
prästerskap.)*

Utifrån Petronius diskuterar Hallenberg möjligheten, att bronskniven hör samman med seden, att inför akut fara till sjöss raka huvudet, för att undvika skeppsbrott. Hänvisningen till *Apostlagärningarna* ger ett besynnerligt intryck, då Paulus ord sätts in i helt nytt sammanhang. Hallenberg tycks dock överge denna undersökningslinje, då han i stället riktar sin uppmärksamhet mot knivens material, brons. Med hjälp av Vergilius *Aeneid* och Servius kommentarer till denna beläggs, att religiösa byggnader innehöll byggnadselement av brons och att föremål av brons företrädesvis användes i gudstjänsten. Servius referens till

Flamen Dialis ger ytterligare belägg för att kniven är ett kultföremål. Med hjälp av Juvenalis preciserar sig Hallenberg ytterligare och drar slutsatsen, att föremålet hänger samman med samotrakiska initiationsriter knutna till dyrkan av Cybele eller Magna Mater.

Om vägen till Tullinge i Sverige

Inledningsvis hävdar Hallenberg att dyrkan av de samotrakiska gudarna var vida utbredd, inte bara i Fenikien, Egypten, Grekland och det romerska imperiet utan i övrigt även i Germanien och på de brittiska öarna. Då syftet uppenbarligen är att närma sig de skandinaviska länderna, hänvisar Hallenberg till Tacitus *Germania* och Strabons *Geographica*. (185)

Den romerske historikern Publius Cornelius Tacitus (ca 55 -117 e. Kr.) gjorde en traditionell klättring uppför ämbetsstegen: militärtribun, kvestor, folktribun, pretor, prokonsul i någon mindre provins, konsul och som kronan på verket var han prokonsul i Asia, en av imperiets största riksdelar. Hans huvudarbeten utgörs av *Historiae* och *Annales*, vilka skildrar kejsardömets historia från Augustus död till och med Nero. Det mindre arbetet *Germania* är en etnografisk och geografisk studie över de germanska stammarna och färdigställdes troligen år 98 e.Kr. (186)

I kap. 44 beskriver Tacitus nahanarvalerns heliga offerplats:

”Apud Nahanarvalos antiquae religionis lucus ostenditur. praesidet sacerdos muliebri ornatu, sed deos interpretatione Romana Castorem Pollucemque. ea vis numini, nomen Alcis nulla simulacra, nullum peregrinae superstitionis vestigium; ut fratres tamen, ut iuvenes venerantur”

”(Hos nahanarvalerna visas en lund, i vilken en åldrig kult utövas. En präst i kvinnoskrud leder den, men de två gudarna benämner man med romersk tydning Castor och Pollux. Sådant är gudamaktens väsen, medan det verkliga namnet är Alci. Inga bilder förekomma, inte ett spår av främmande trosinflytande; likväl dyrka de dem som bröder, som ynglingar.”) (187)

I sin fjärde bok beskriver Strabon de då kända nordeuropeiska folken. Vad gäller kulter på de brittiska öarna hänvisar han till den grekiske geografen Arthemidorus (100-talet f. Kr):

"He says that there is an island near Britain on which sacrifices are performed like those sacrifices in Samothrace that have to do with Demeter and Core."(188)

Hallenberg framhåller, att mellan de brittiska öarna och Sverige har sedan länge funnits täta båtförbindelser och att fynden från Tullinge kan ha förts hit denna väg. För att skydda de heliga föremålen under transporten var dessa inneslutna i en kista, vilket styrks genom en hänvisning till Apulejus roman *Den gyllene åsnan*. (189)

I romanens avslutning beskrivs en procession till gudinnan Isis ära:

"Nec mora, cum dei dignati pedibus humanis incedere prodeunt: hic horrendus ille superum commeator et inferum, nunc atra nunc aurea facie sublimis, attollens canis cervices arduas Anubis, laeva caduceum gerens, dextera palmam virentem quatiens; huius vestigium continuum sequebatur bos in erectum levata statum, bos, omniparentis deae fecundum simulacrum, quod residens humeris suis proferebat unus e ministerio beato gresso gestuosus. Ferebatur ab alio cista secretorum capax penitus celans operta magnifcae religionis."

"By and by after, the gods deigned to follow afoot, as man do, and especially Anubis, the messenger of the gods infernal and supernal, tall with his face sometime black, sometime fair as gold, lifting up on high his dog's head, and bearing in his left hand his verge, and in his right hand the green branch of a palm-tree. After him straight followed a cow with an upright gait, the cow representing the great goddess that is the fruitfull mother of all, and he guided her, supported her as she leaned upon his shoulder, and marched on with much gravity in happy steps. Another carried after the secrets of their glorious religion closed in a coffer,"(190)

Hallenberg uttrycker viss tvekan om Tullingefynden verkligen varit placerade i någon form av skrin. Vad som talar för detta är att föremålen var omgivna av ett litet lager svart jord s.k. svartjord. Denna typ av jord återfinns inte i närheten av fyndet och därför kan kistan ha ruttnat och upplösts och färgat jorden svart. (191)

Platsen bedöms dock ha någon form av sakral betydelse, då Hallenberg framhåller, att pinjen var helgad till gudarnas moder och att och att hennes offerfester firades i en helig pinjelund. Ett citat från Prudentius *Peristephanon* (14 hymner om martyrerna) får styrka detta:

"An ad Cybeles ibo lucum pineum" (192)
(*Eller skall jag gå till Cybeles pinjelund?*)

Prudentius Aurelius Clemens (348 – ca 405 e. Kr.) gjorde karriär som soldat, advokat, domare och administratör, innan han gick i kloster och därefter ägnade resten av sitt liv till att författa teologisk poesi. (193)

Också i Södermanland, där dessa forfynd låg gömda, fanns furuklädda heliga platser, där de dyrkande var närvarande i rikt mått för att förrätta offer. (194)

Med hänvisningarna till Tacitus och Strabon flyttas handlingen närmare Sverige och Tullinge, då Tacitus berättar att dyrkan av Castor och Pollux förekom i Germanien och Strabon hävdar att offer liknande dem som förekommer på Samotrake äger rum på en ö nära Storbritannien. Frågan om kistan lyfts åter fram med hjälp av Apulejus, men Hallenberg tycks här uttrycka en viss tveksamhet.

Om dryckesoffer

Att dryckesoffer förekom vid rituella måltider redovisas genom det redan tidigare åberopade citatet från till Iamblichus biografi över Pythagoras. (Se sid. 35) I kapitel XXVIII, som beskriver bl. a. de regler som Pythagoras fastställde för sina lärjungar, sägs: (195)

"Libations were to be performed before the altar of Jupiter the Savior, of Hercules, and the Dioscuri; thus celebrating Jupiter as the presiding cause and leader of the meal; Hercules as the power of Nature, and the Dioscuri as the symphony of all things. Libations should not be offered with closed eyes, as nothing beautiful should be undertaken with bashfulness and shame." (196)

Hallenberg återkommer härefter till "tvåtalet", d.v.s. att Tullingefyndet innehöll två närmast identiska "bägare". Han konstaterar, att de "traditionella måltiderna" bland de antika folken, kan ledas tillbaka till religiösa handlingar, och att dessa

över tiden utvecklats till riter, seder och vanor. En sådan sed var att två likadana bägare skulle placeras framför deltagarna i middagen. (197)

Den romerske skalden Quintus Horatius Flaccus föddes i den syditalienska staden Venusia år 63 f. Kr. Efter en traditionell klassisk utbildning vid Roms främsta skolor avslutades studierna i Aten. Han förberedde sig för en ämbetsmannakäriär men planerna omintetgjordes då han valde att stödja Caesars mördare Brutus och Cassius. För sin försörjning tvingades han att ta en underordnad post som sekreterare i ett offentligt verk. Hans poetiska begåvning upptäcktes dock av Gajus Cilnius Maecenas, en av sin tids rikaste män, som gav honom understöd, så att han kunde ägna sig åt dikten på heltid. Horatius diktning omfattar ett stort antal samlingar som *Epodes*, *Satires*, *Carmina* och *Epistles*. Horatius avled år 8 f. Kr. (198)

Som ett stöd för seden att förse gästerna med två bägare citerar Hallenberg Horatius 6:e satir i den första boken:

"Pocula cum cyatho duo sustinet"
 ("Bordet" bar upp två bägare tillsammans med ett vinmått).

Citatet ingår i en beskrivning av Horatius enkla lantliga vanor och skildrar hans påvra måltider, endast uppbyggd av tre slavpojkar. (199)

Ytterligare ett exempel på förekomsten av bägarpar hämtas från Ciceros andra tal mot Verres: (200)

[...] *scyporum paria complura* [...]
 ([...] *ganska många bägarpar*[...]).

Citatet ingår i en beskrivning av tempelgods som Verres tillskansade sig under sin tid som ståthållare på Sicilien. (201)

Bägarna fyllde enligt Hallenberg inte bara en kulinarisk funktion utan användes även till religiösa riter, något som han anser framgår av Euripides' drama *Ion*. (202).

Den grekiske dramatikern Euripides var verksam i Aten på 400-talet f.Kr. och skrev 75 dramatiska verk varav 19 bevarats till vår tid. Till de mest kända och spelade hör *Alcestes*, *Medea* och *Electra*. (203)

I dramat *Ion* växer pojken Ion upp hos oraklet i Delphi. Han är son till den kvinnliga huvudpersonen Kreousa och guden Apollon. Kreousa och hennes make söker hjälp i templet för sin barnlöshet. Kreousa känner inte igen sin son, men han får följa med paret till Atén. Efter många förvecklingar och ett gudomligt ingripande avslöjas hans rätta börd och han utses till tronföljare i Atén. (204)

I dramats slut förekommer en stor festmåltid, som beskrivs av Kreousas betjänt:

”Men när den nyupptäckte sonen lyfte bägaren till ett samfällt dryckesoffer, var det någon av betjäningen som lät en grovhet slippa ur sig. Och han, som vuxit upp i templet och var hemma i spådomsriter, såg det som ett dåligt omen och gav befallning om att nya vinkärl skulle tas in. Det gamla dryckesoffret hällde han på marken, och han bjöd de andra att slå ut sitt vin. Så blev det tyst. Vi fyllde bälarna med vatten som vi blandade med vin från Byblos.” (205)

Också den grekiske komediförfattaren Aristophanes lyfts fram som ett exempel på bordoffer. (206)

Komedin *Getingarna* är en hejdlös drift med det det athénska jurydomarsystemet. I sista akten försöker sonen i huset, Antikleon, lära sin far, Prokleon hur han skall uppföra sig på bättre middagar:

”Sträck på knäna så som en gymnast och smyg dig djupt under draperiet. Säg sen en komplimang om någon vas av brons, betrakta taket och beundra bonader i salen. Vatten gjuts på händerna och borden bärs in. Man äter, torkar fingrarna – och så börjar libationerna.” (207)

Med hjälp av referenser till Iamblichus, Horatius, Cicero, Euripides och Aristophanes ger Hallenberg en mera precis beskrivning av bägarnas användning. Utifrån ”samtidens” måltidsvanor härleds användningen av bägare och framför allt bägarpar tillbaka till de libationer som beskrivs hos Iamblichus.

Om ormar

Inledningsvis konstaterar Hallenberg att:

Dii etiam sospitatores pingebantur cum serpentibus, qui partim brachiis manibusque circumvolvebantur, partim per virgas flexuoso meatu subreptitabant. Nam omnium fere deorum symbolum et comes serpens est,[...] (208)

(Även beskyddargudarna avbildas med ormar, som dels vred sig omkring armar och händer, dels kröp iväg genom grenarna i en slingrande bana. För vanligen är ormen alla gudars symbol och följeslagare,[...])

Sambandet mellan gudomligheterna och ormar belyses med en hänvisning till Apulejus *Asinus Aureus (Den gyllene åsnan)*: (209) Lucius som har blivit förvandlad till en åsna ber i sin förtvivlan till Ceres, om att bli löst från förtrollningen. Under natten uppenbarar sig himladrottningen:

"Iam primum crines uberrimi prolixique et sensim intorti per divina colla passive dispersi molliter defluebant. Corona multiformis variis floribus sublimem destrinxerat verticem, cuius media quidem super frontem plana rotunditas in modum speculi vel immo argumentum lunae candidum lumen emicabat, dextra laevaue sulcis insurgentium viperarum cohibita, spicis etiam Cerialibus desuper porrectis"

"First she had a great abundance of hair, flowing and curling, dispersed and scattered about her divine neck, on the crown of her head she bare many garlands interlaced with flowers, and in the middle of her forehead was a plain circlet in fashion of a mirror, or rather resembling the moon by the light that it gave forth; and this was borne up on either side by serpents that seemed to rise from the furrows of the earth, and above it were blades of corn set out, [...]" (210)

Hallenberg inför i detta avsnitt en ny typ av källmaterial, de romerska mynten:

"In nummo M Volteii apud Choulium de religione veterum Romanorum repraesentatur Ceres cum duobus ardentibus facibus, stans in curro, quem trahunt duo serpentes. In Marci Antonii nummis apud eundem Concordia repraesentatur duobus serpentibus, qui aram amplexantur. Mercurius, qui

navigationis, mercaturae et pacis deus erat, pingitur cum virga duobus circumdata serpentibus” (211)

(På M Volteius mynt i de Chouls ”De religione veterum Romanorum” återges Ceres med två brinnande facklor stående i en vagn som dras av två ormar. På Marcus Antonius mynt hos densamme återges Concordia tillsammans med två ormar som omfamnar ett altare. Mercurius, som var sjöresans, handelns och fredens gud, målas med en stav omslingrad av två ormar.)

Den ovanämnde M Volteius var myntmästare och ansvarade för utgivningen av mynt i Rom på 70-talet f. Kr. (212)

Guillaume de Choul (1496 – 1560) var verksam i Lyon, där han byggde upp en omfattande samling av romerska mynt och steninskriftioner. Resultatet av sin forskning publicerade han år 1554 i *Veterum Romanorum Religio castramento disciplina militaris ut Balneae ex antiquis Numissmatibus & lapidus demonstrata*. Verket är rikt illustrerat med träsnitt föreställande mynt, vapen, inskriftioner och badinrättningar. (213) De av Hallenberg åberopade mynten finns avbildade i verkets första del. (214)

Eftersom ringarna återfanns virade runt vaserna gör Hallenberg en ny tolkning av dessas innebörd;[

”Tales autem annulos, [...] serpentes fuisse imitatos atque adumbrasse,[...] omnis mihi exemta est dubitatio.” (215)

(Men att dessa ringar, [...] efterbildade och skisserade ormar, [...] hyser jag inget som helst tvivel om.)

Utan närmare angivande av källa knyts därefter fynden till dyrkan av de två dioscyrerna och ringarna ges även en mera praktisk funktion:

”Atque ad Castoris et Pollucis sacra etiam spectabant annuli, quibusque pericula quaelibet depellendi vis tribuebatur, ut hinc quoque constare possit, quamobrem vasculis hisce nostris annuli erant circumdati.” (216)

(Och vid castors och Pollux riter såg de även ringar, genom vilka kraft skänktes att undanröja, vilka faror som helst, för den skull var också ringarna omvirade kring dessa vår vaser, för att den sedan också skall kunna stå.)

Efter att ha avslutat diskussionen kring ringarnas användning, som prydnad alternativt belöning, uppvisade Hallenberg en viss osäkerhet och lovade att återkomma. (se sid. 14) Utifrån Apulejus och avbildningar på romerska mynt tolkas i stället ringarna, som stiliserade ormar och knyts av Hallenberg till dyrkan av Castor och Pollux.

Hallenbergs slutsats

Hallenberg sammanfattar sin mycket omfattande utredning enligt följande:

"[...] haec monumenta, quibus annuli circumdati erant, vasa fuisse nec vero instrumenta secandi, atque occasionem et causam praecipuam, cur in Sueciam transportata fuerint, idque ab aliquo navigante, haec vasa et cetera jam simul inventa monumenta praebuisse religionem Samothracicam." (217)
 ([...] att dessa föremål, med vilka ringarna var omvirade, har varit kärl och inte instrument för att skära och att tillfället och den särskilda orsaken, varför de har transporterats till Sverige och det av någon sjöfarande, (alltså) dessa kärl och övriga samtidigt påträffade fynd, det har den samotrakiska religionen tillhandahållit.)

Hallenberg återkom i hans år 1816 utgivna *Tillägging till en år 1802 utgifven Latinsk Afhandling kallad Quatuor Monumenta Aenea* med ett förtydligande av sina tidigare slutsatser:

"Till Vestas forntids Gudstjenst och i allmänhet till sacra deorum inferorum hörde tvåtalet, att tvänne kärl skulle nyttjas till de vid dylik Gudstjenst brukliga libationer; dylika kärl skulle vidare vara sådana som kallades Futilia, nämligen hvassa i nedersta ändan, att de ej kunde stå, utan af sig sjelfva falla omkull, när man efter förrättad libation lade dem ifrån sig; skälet var att icke något i kärlden skulle blifva kvar och ruttna, hvilket ansågs vara af ond betydelse; derföre äro ock locken så beskaffade att de lågo löst ofvan på kärlden, att när kärlden föllo omkull afföllo äfven locken, att icke hindra utrinnandet af hvad i kärlden blifvit kvar efter förrättad libation; inunder locken är anbragt en tvär-tunga, på hvilken och i kärleus öron eller handtag locken kunde fastbindas att ej förloras från kärlden; under libationem borde locken betäcka kärleus öppning att afhålla smutts utifrån. [...] Till sacra deorum inferorum hörde afven Ormar, som genom kärleus öron uppstucko sina hufvuden; derföre har jag slutligen ansett ringarna

som omgifva kärnen vara fragment efter Ormar. Sacra Samothracica hörde till sacra deorum inferorum, och till dem initierades Sjöfarande; dertill hörde vidare en Kopparknif, med hvilken Sjöfarande borde afskära sig håret, att offras åt Hafs-Guden, om de kommo i sjönöd; som äfven en dylik knif förekommer i Tullinge –Fyndet, har jag ansett för troligt att hela detta Fynd varit nyttjadt som en apparatus religiosus af Sjöfarande; historiska uppgifter med forntids Författares vittnesbörd fullkomligen bestyrkta utgöra grundläggningen för denna mening.” (218)

Hallenberg hänvisar även till en anonym källa:

”Nu kan jag meddela en viktig tilläggning. En Svensk Medicinae Doctor och Professor, som hos mig hade sett Tullinge-Fyndet och hade min Beskrifning deröfver, kom under en utländsk resa någon tid derefter till Helmstedt; ej långt derifrån hade man då nyligen hittat ett alldeles dylikt Fynd, bestående af tvänne sådana vasa futilia med sina lösa lock, bägge kärnen omgifna med Ormar, och voro Ormarna här alldeles oskadda med hufvuden och stjertar, hvarmedelst fullkomligen styrktes att jag gissat rätt, då jag ansett ringarne i Tullinge-Fyndet hafva varit Ormar; äfven var i Helmstedska Fyndet en dylik knif, som i det Svenska, och dessa bägge Fynd voro i alla afseenden hvarandra lika. Således hafva alla dessa Fynds delar hört tillsammans och gemensamt tjent till något visst ändamål.”(219)

Sammanfattning

Det av Hallenberg använda källmaterialet spänner över ett stort tidsomfång, ca 400 f. Kr till ca 400 e. Kr. och utgörs av skriftlig dokumentation med undantag för några avbildningar av antika föremål. Praktiskt taget samtliga litteraturformer finns representerade:

Grekisk tragedi: Aiskylos, Euripides, Sofokles

Grekisk komedi: Aristophanes

Grekisk filosofi: Dio Chrysostomus, Iamblicus

Grekisk epik: Apollonius från Rhodos, Nonnus av Panapolis

Grekisk herderoman: Longos

Grekisk historieskrivning: Herodotos

Grekisk geografi: Strabon, Pausanias
 Romersk komedi: Terentius, Plautus
 Romersk epik: Vergilius, Statius
 Romersk satir: Juvenalis, Horatius
 Romersk hymndiktning: Prudentius
 Romersk roman: Apulejus, Petronius
 Romersk filosofi: Valerius Maximus,
 Romerska rättegångstal: Cicero
 Romersk teologi: Augustinus, Cicero, Clemens av Alexandria
 Romersk historieskrivning: Ammianus Marcellinus, Livius, Julius Capitolinus,
 Dionysius Halicarnaseus (grek.), Suetonius, Tacitus
 Romersk naturalhistoria: Plinius
 Avbildningar av antika föremål: Caylus, Montfaucon, Smetius, de Choul
 Inskriptioner: Gruterus, Scaliger
 Religionsurkunder: Nya testamentet

Hallenberg bygger upp sin slutsats om Tullingefyndens användning och ursprung genom att göra ett initialt antagande, som sedan provas mot de antika texterna. Det på plansch I avbildade föremålet identifieras som en armring. Med hjälp av citat från Dio Chrysostomos, Ammianus Marcellinus och Herodotos fastslår Hallenberg att perserna burit armringar i strid och att dessa enligt Hallenberg utgjorde hedersgåvor eller belöningar.

Att motsvarande sedvänja funnits hos romarna, visas genom hänvisningar till Livius och Capitolinus samt Stewechius kommentar till Valerius Maximus. En annan möjlighet är, att armringen haft en rent estetisk funktion, vilket ett av Plinius citerat brev från Brutus belyser.

Hallenberg är dock tveksam till att denna infallsvinkel är den rätta och kan även tänka sig andra möjligheter.

Hallenberg är väl medveten om att de föremål som avbildas på planscherna II och III av äldre författare beskrivits som yxor eller kilar och enligt den allmänna uppfattningen är någon form av "huggverktyg".

Som exempel på den allmänna uppfattningen framhålls avbildningar och kommentarer i de båda franska antikkännarna Caylus och Montfaucons planschverk, där föremål närmast identiska med Tullingefyndets identifieras som yxor.

Hallenberg gör här ett avgörande vägval, då han till skillnad från Caylus och Montfaucon identifierar "yxorna" som vaser och "dräktsmyckena" som dessas lock.

Med utgångspunkt i lockens utseende knyts vaserna till det saliska prästerskapet, då Hallenberg, med stöd av Dionysius från Halicarnassus beskrivning av saliernas ämbetskläder, framhåller att locken liknar den huvudbonad som bars av salierna. I detta sammanhang förs ön Samothrake in i handlingen genom en av Servius kommentarer till Vergilius Aeneid, i vilken han hävdar att det saliska prästerskapet införts av Dardanus (en son till Jupiter) och att dessa offrade till de samothrakiska gudarna.

Ytterligare en möjlighet, att vaserna är någon form gravurna, prövas med hjälp av hänvisningar till Janus Groterus och Suetonius, men Hallenberg väljer själv att lämna denna infallsvinkel.

Hallenberg lyfter härefter fram en sägenomspunnen sedvänja. Då oönskade barn sattes ut i naturen för att dö, lämnades ofta gåvor och minnessaker tillsammans med barnen. Dessa saker var placerade i någon form av skrin eller låda. Ibland räddades barnen och minnesakerna kunde användas för att identifiera de utsatta barnen. Exempel på detta hämtas bl. a. från Terentius och Plautus komedier och Longos roman *Pastoralia*. Hallenberg överväger om ett olyckligt barn varit begravt vid platsen för Tullingefyndet och att föremålen varit placerade i ett skrin som sedan förmultnat. Vad gäller barnet är Hallenberg tveksam, men är övertygad om att skrinet existerat, på grund av förekomsten av svartmylla runt föremålen.

Hallenberg återkommer till vasernas utseende och dessa identifieras som "vas futile", med hjälp av de båda scholiasterna Aelius Donatus och Lactantius Placidus etymologiska kommentarer till Terentius och Statius. Identifikationen förstärks av Johannes Smetius beskrivning av sådana vaser i sin katalog över faderns samling av romerska antikviteter. Enligt Lactantius Placidus hade "vas Futile" en spetsig botten, så att prästen var tvungen att hålla i vassen under offercermonin. Det ansågs vanhelgande om den sattes på marken, eftersom den i så fall skulle falla omkull och innehållet spillas ut. Genom Lactantius Placidus sätts vaserna in i ett religiöst sammanhang och knyts till kulten av Vesta.

Att föremålen var gjutna i brons styrker enligt Hallenberg den religiösa anknytningen. Med hjälp av Plinius, Vergilius, Cicero och Augustinus framhålls den antika uppskattningen av brons som material vid utsmyckningen av templen och vid tillverkningen av rituella föremål. Hallenberg tycks anse att själva materialet antyder att föremålens ursprung bör sökas inom det religiösa området.

Hallenberg utgår nu från att föremålen inte är av svenskt ursprung och att dessa förts till Sverige av sjöfarande handelsmän. Med hänvisning till äldre grekiska och romerska författare framhåller han, att sjöfarare offrade till samotrakiska gudarna, vilka benämndes Dii Magni, Dioscuri, Cabiri, Penates samt Castor och Pollux och hävdar vidare, att inför en sjöresa invigdes sjömännen i dessa gudars hemligheter, vilket ansågs skydda mot faror till sjöss. Ett exempel på sjömännens initiering hämtas från Apollonius från Rhodos och att initiering innebar ett rikare liv både i detta livet och efter döden beläggs genom en hänvisning till Aristophanes och att sjömännen från Samotrake offrade till bl. a. Castor och Pollux för att undgå skeppsbrott styrks av Servius kommentar till Aeneiden liksom av Cicero.

Sidorna 28 – 40 utgörs av en mycket omfattande genomgång av antikens gudavärld, vilken till sin huvuddel egentligen inte berör Tullingefyndet. Vissa delar är dock av intresse för Hallenbergs fortsatta resonemang. Eftersom Tullingefyndet bestod av två närmast identiska bägare riktas intresset mot ett gudapar, som uppträder gemensamt, tvillingarna Castor och Pollux, de så kallade Dioscurerna eller Cabiri. Hallenberg är dock väl medveten om att också andra gudar ryms inom begreppet Cabiri, såsom Telles, Ceres, Mercurius, Pales, Proserpina och Fortuna, vilket beläggs genom hänvisningar till Cicero, Apolloniuskommentaren och Servius kommentar till Aeneiden. Att antikens folk uppfattade gudarna som hjälpare och beskyddare visas med en hänvisning till Clemens av Alexandria. Detta krävde dock offer vilket illustreras med hjälp av Iamblicus och Vergilius. Med hjälp av åkallan kunde bistånd hämtas från gudarna, vilket framgår av Aiskylos, men gudarna kunde också själva ingripa direkt, vilket exemplet från Sofokles visar. Gudarnas koppling till sjöfarten beläggs indirekt med hjälp av Herodotos. Av speciellt intresse är hänvisningen till Scaliger, som hävdar att sjöfarare var initierade i de samotrakiska mysteriereligionerna. Vad en initiering innebar visas av Hallenberg med en hänvisning till en beskrivning av en sådan rit hos Apulejus.

Efter diskussionen kring gudarnas namn och egenskaper riktar Hallenberg sin uppmärksamhet mot den på plansch IV avbildade kniven. Utifrån Petronius

diskuterar Hallenberg möjligheten, att bronskniven hör samman med seden, att inför akut fara till sjöss raka huvudet, för att undvika skeppsbrott. Hänvisningen till *Apostlagärningarna* ger ett besynnerligt intryck, då Paulus ord sätts in i ett helt nytt sammanhang. Hallenberg tycks överge denna undersökningslinje och inriktar sig i stället på knivens material, brons. Med hjälp av Vergilius *Aeneid* och Servius kommentar till denna beläggs å nyo, att religiösa byggnader innehöll byggnadselement av brons och att föremål av brons företrädesvis användes i gudstjänsten. Servius referens till Flamen Dialis ger ytterligare belägg för att kniven är ett kultföremål. Med hjälp av Juvenalis preciserar sig Hallenberg ytterligare och drar slutsatsen, att föremålet hänger samman med samotrakiska initiationsriter knutna till dyrkan av Cybele eller Magna Mater.

Hallenberg visar därefter att mysteriekulter utövades i Skandinaviens "närområde", varför transporten av föremålen till Sverige var fullt möjlig. Han hänvisar härvidlag dels till Tacitus som berättar att dyrkan av Castor och Pollux förekom i Germanien och dels till Strabon som uppger att offer liknande de samotrakiska förekommer på en ö nära Storbritannien. Frågan om kistan lyfts återigen upp med hjälp av Apulejus, men Hallenberg tycks här uttrycka en viss tveksamhet.

Med hänvisningar till Iamblichus, Horatius, Cicero, Euripides och Aristophanes ger Hallenberg en mera precis beskrivning av bågarnas användning. Utifrån "samtidens" måltidsvanor härleds användningen av bågare och framför allt bågpar till de libationer som beskrivs hos Iamblichus.

Slutligen återkommer Hallenberg till diskussionen om ringarna. Med hjälp av Apulejus och avbildningar på romerska mynt gör han en helt ny tolkning. Ringarna är stiliserade ormar och knyts av Hallenberg till dyrkan av Castor och Pollux.

Sammanfattande kan sägas att ett antal nyckelbegrepp går som en röd tråd genom Hallenbergs framställning: Samotrake, mysteriereligioner, initiering, libationer, sjöfarare och kultföremål av brons. Det är inom denna begreppsram som Hallenberg bygger upp sin teori, att Tullingefyndets föremål utgörs av kultföremål knutna till samotrakisk religionsutövning.

Hallenberg använder genomgående sina källor "rakt av", d.v.s om ett föremål eller företeelse återfinns i texten, anses detta som att förekomsten är belagd och

säkerställd. Någon hänsyn till källornas ålder, genretillhörighet eller inbördes beroende tas inte. Endast vid enstaka tillfällen uppvisar Hallenberg någon tveksamhet inför sina slutsatser, t.ex. diskussionen kring "ringarna".

Hallenberg har troligen redan från början byggt upp sin teori om Tullingefyndens härstamning och bestämt avhandlingens slutresultat och redovisar endast de källor som stödjer denna. Ett exempel på detta är kapitlet om "brons". Plinius skriver i *Historia Naturalis* flera kapitel om metaller, men Hallenberg väljer att endast lyfta fram ett exempel hämtat från den religiösa världen.

Den fråga som omedelbart inställer sig efter studiet av *Quatuor Monumenta Aenea* är: Hur kunde en av svenskt 1700-tals mest framstående och lärda historiker, Voltairerlärling och en erkänt källkritisk forskare åstadkomma en arkeologisk avhandling av denna karaktär?

Ett svar ges av Henrik Schüek, som anser att Hallenbergs svaghet som arkeolog beror på, att han inte erkänner, att det existerat en förhistoria före de skriftliga källorna. (220)

En ytterligare förklaring ges av Sten Lindroth:

"Fornfynden måste tolkas i ljuset av de skriftliga dokumenten. [...] Därvid ringaktade han märkligt nog de isländska källorna till vår förhistoria och vände sig i stället till de klassiska texter han behärskade så suveränt. [...] Hallenbergs förflugna teori, från vilken redan samtiden tog avstånd, kan leda tankarna till Rudbeck; metodiskt gick den stick i stäv med den moderna arkeologiska vetenskap, som nu stod inför sitt genombrott. (221)

För en läsare i dag kan Hallenbergs sätt att använda det antika källmaterialet te sig märkligt och ovetenskapligt, men ingen kan frånkänna honom hans omfattande kunskaper om antikens litteratur och den entusiasm han ådagalägger då han skriver *Quatuor Monumenta e terra in Suecia eruta*.

Noter

- (1) Norberg, Erik, sid. 165.
- (2) Lindroth, Sten, *Gustavianska tiden*, sid 306.
- (3) Hildebrand, Bengt, sid. 22.
- (4) Hildebrand, Bengt, sid. 22.
- (5) Hildebrand, Bengt, sid. 22. Se även Norberg, Erik, sid. 162.
- (6) Hildebrand, Bengt, sid. 22.
- (7) Hildebrand, Bengt, sid. 22.
- (8) Hildebrand, Bengt, sid. 22.
- (9) Hildebrand, Bengt, sid. 22.
- (10) Hildebrand, Bengt, sid. 23.
- (11) Hildebrand, Bengt, sid. 23.
- (12) Norberg, Erik, sid. 163.
- (13) Ahnlund, Nils, sid. 22.
- (14) Lindroth, Sten, *Gustavianska tiden*, sid. 286 – 87.
- (15) Hildebrand, Bengt, sid. 23.
- (16) Lindroth, Sten, *Gustavianska tiden*, sid. 306.
- (17) Schück, Henrik, *Kgl. Vitterhets- [...]* sid. 135 – 36.
- (18) Lindroth, Sten, *Gustavianska tiden*, sid. 306 – 07.
- (19) Lindroth, Sten, *Gustavianska tiden*, sid. 308.
- (20) Hildebrand, Bengt, sid. 24.
- (21) Hildebrand, Bengt, sid. 24.
- (22) Jämför t.ex. Nils von Rosenstein, *Försök till en afhandling om Uplysningen [...]*.
- (23) Hallenberg, Jonas, *Tillägning*, sid. 3. Se även *Quatuor Monumenta Aenea*, Sid. 1.
- (24) Montelius, Oscar, sid. 240 – 42.
- (25) Hallenberg, Jonas, *Tillägning*, sid. 4.
- (26) Lindroth, Sten, *Gustavianska tiden*, sid. 306.
- (27) Lindroth, Sten, *Stormaktstiden*, sid. 279 – 283.
- (28) Hallenberg, Jonas, sid. 31.
- (29) Hallenberg, Jonas, sid. 30.
- (30) Hallenberg, Jonas, Sid. 20.
- (31) Hallenberg, Jonas, sid. 26.
- (32) Hallenberg, Jonas, sid. 1 – 2.
- (33) Hallenberg, Jonas, sid. 2.
- (34) Chrysostom, Dio, *Discourses*, sid. IX – XII.
- (35) Chrysostom, Dio, *The Second Discourse on kingship*, sid. 49.

- (36) Chrysostom, Dio, *The Second Discourse on Kingship*, § 51. Översättning av j. W. Cohoon.
- (37) Conte, Gian Biagio, sid. 647 – 48.
- (38) Marcellinus, Ammianus, volume III, bok XXX, § 8, sid. 364 – 365. Översättning av John C. Rolfe.
- (39) Herodotos, Bok 8, *Xerxes återtåg*, sid. 205. Översättning av Claes Lindskog.
- (40) Herodotos, Bok 9, *Slaget vid Plataie*, sid. 245. Översättning av Claes Lindskog.
- (41) Hallenberg, Jonas, sid. 2.
- (42) Hallenberg, Jonas, sid. 2 - 3.
- (43) Conte, Gian Biagio, sid. 498.
- (44) Lemprière, sid. 316 – 18.
- (45) Plinius, volume VIII, book 28, sid. 1 – 179.
- (46) Plinius, volume IX, book 33, kap. 12:39, sid. 33. Översättning av H. Rackham. av H. Rackham.
- (47) Plinius, volume IX, book 33, kap. 10:37, sid. 30 – 31. Översättning av H. Rackham
- (48) Hallenberg, Jonas, sid. 3.
- (49) Conte, Gian Biagio, sid. 367 – 76.
- (50) Hallenberg, Jonas, sid. 3.
- (51) Livius, Titus, bok 10, kap. 44:3-4, sid. 529 – 31. Översättning av B. O. Foster.
- (52) Conte, Gian Biagio, sid. 650 – 51.
- (53) Capitolinus, Julius, *The two Maximi*, kap. II:4-5, sid. 316 – 317. Översättning av David Magie.
- (54) Capitolinus, Julius, *The two Maximi*, kap. VI:8, sid. 326 – 327. Översättning av av David Magie.
- (55) Hallenberg, Jonas, sid. 4.
- (56) Conte, Gian Biagio, sid. 381.
- (57) Hallenberg, Jonas, sid. 4.
- (58) Valerius, Maximus, liber III, *De fortitudine*, not 4, sid. 267.
- (59) Hallenberg, Jonas, sid. 4 – 5.
- (60) Strabon, volume I, *Introduction*, sid. XIII – XXX.
- (61) Hallenberg, Jonas, sid. 5. Se även Strabon, volume II, bok IV, kap. IV:5, sid. 246 - 247.
- (62) Strabon, volume II, bok IV, kap. IV:5, sid. 247. Översättning av Horace Leonard - Jones.
- (63) Hallenberg, Jonas, sid. 6.
- (64) Hallenberg, Jonas, sid. 7.

- (65) Caylus, Anne Claude Philippe, sid. 449, plansch XCII: III, + planschtext sid. 320 - 321.
- (66) Montfaucon, Bernard de, sid. 339, plansch 188.
- (67) Hallenberg, Jonas, sid 8.
- (68) Hallenberg, Jonas, *Tilläggnig*, sid. 3.
- (69) Gihl, Gunnar, sid. 112.
- (70) Hallenberg, Jonas, sid. 10.
- (71) Dionysius of Halicarnassus, volume I, sid. VII – XI.
- (72) Schück, Henrik, Rom, sid. 42.
- (73) Dionysius of Halicarnassus, volume I, del II, kap. 70, sid. 515 – 517.
- (74) Hallenberg, Jonas, sid. 10. Vergilius, (1717), *Aeneidos*, lib. VIII, not till v. 285, sid. 895.
- (75) Vergilius, bok VIII, vers 285. Översättning av H. Rushton Fairclough.
- (76) Pauly, band XI, spalt 470 – 472.
- (77) Hallenberg, Jonas, sid. 13.
- (78) *Neue Deutsche Biographie*, siebenter band, sid. 238 – 240.
- (79) Gruterus, Jan, sid. DCXCII, (692), Fig. 10.
- (80) Hallenberg, Jonas, sid. 15.
- (81) Suetonius, Gaius, Tranquillus, *Divus Julius*, kap. 81:1, sid. 106 – 107, 62, Översättning av J. C. Rolfe.
- (82) Suetonius, sid. *Kejsarbiografier*, 12 – 20. Översättning av Ingemar Lagerström.
- (83) Suetonius, *Divus Julius*, kap. 81:1, sid. 108 – 109. Översättning av J. C. Rolfe.
- (84) Hallenberg, Jonas, sid. 16.
- (85) Bendz, Gerhard, sid. 421 – 422.
- (86) Terence, *The eunuch, introductory note*, sid. 307 – 310.
- (87) Terentius, (1690), *Eunuchus*, akt IV, scen VI, sid. 153.
- (88) Bendz, Gerhard, sid. 418 – 421.
- (89) Plautus, volume II, *The casket comedy*, sid. 112 – 183. Översättning av Paul Nixon.
- (90) Plautus, volume II, *The casket comedy*, akt III, sid. 164 – 165. Översättning av Paul Nixon.
- (91) Hallenberg, Jonas, sid. 17.
- (92) Longos, *Daphnis och Chloe*, sid. 7.
- (93) Longos, *Daphnis och Chloe*, sid. 114 ff.
- (94) Pausanias, *Description of Greece*, sid. v – vi.
- (95) Pausanias, *Description of Greece*, book I, *Attica*, sid. 1 – 89. Översättning av A.

R. Shilleto.

- (96) Pausanias, *Description of Greece*, book I, *Attika*, sid. 53. Översättning av A. R. Shilleto. Hallenberg Jonas, sid. 17.
- (97) Henriksson, *Antikens historier*, del I, sid. 281.
- (98) Hallenberg, Jonas, sid. 17.
- (99) Hallenberg, Jonas, *Tillägning*, sid. 3.
- (100) Hallenberg, Jonas, sid. 17 – 18.
- (101) Hallenberg, Jonas, sid. 18 – 19.
- (102) Terence, *The woman of Andros*, *Introductory note*, sid. 42 – 45
- (103) Terence, *The women of Andros*, *akt III, scen V*, sid.118 – 119. Översättning av John Barnsby.
- (104) Conte, Gian Biagio, sid. 481.
- (105) Conte, Gian Biagio, sid. 484 – 85.
- (106) Hallenberg, Jonas, sid. 19.
- (107) Statius, *Thebaid*, Bok 8, vers 294- 298, sid. 24 – 25. Översättning av Shackleton Bailey.
- (108) Conte, Gian Biagio, sid. 627 ff. Se även sid. 815.
- (109) Conte, Gian Biagio, sid 627.
- (110) Terentius (1690), *Andria*, akt III, scen V, not 10, sid.54. Hallenberg, sid. 18 -19.
- (111) Conte, Gian Biagio, sid. 481.
- (112) Hallenberg, Jonas, sid. 19.
- (113) Statius, *Thebaid*, Bok 8, sid. 25, not 1. Översättning a Shackleton Bailey.
- (114) *Digital Wetenschaphistorisch Centrum*.
- (115) Smetius, Johannes, sid. 158.
- (116) Hallenberg, Jonas, sid. 20.
- (117) Conte, Gian Biagio, sid. 262 – 63, 276 – 81.
- (118) Vergilius, bok IX, vers 164 – 165, sid. 186. Översättning av Ingvar Björkeson.
- (119) Ahlberg, Axel W, sid. 205.
- (120) Hallenberg, Jonas, sid. 20 – 21.
- (121) Plinius, volume IX, bok XXXIV, kap. I och 8, sid. 136 – 137.
- (122) Conte, Gian Biagio, sid. 176 – 180.
- (123) Cicero, *The verrine orations*, volume II, bok IV, kap. 59, § 131. Översättning av L. H. G. Greenwood.
- (124) Conte, Gian Biagio, sid. 685 – 694.
- (125) Augustinus, *De civitate dei*, bok 7, kap.24, sid. 461. Översättning av William M. Green.

- (126) Hallenberg, Jonas, sid. 21 – 22.
- (127) *Lexikon der Alten Welt*, sid. 294 – 295.
- (128) Hallenberg, Jonas, sid. 23. Apollonius, *Argonautica*, bok I: 91, sid. 66.
- (129) Apollonius, *Argonautica*, bok I: 91, sid. 66 – 67. Översättning av R. C. Seaton.
Se även not 1, sid. 67.
- (130) Hallenberg, Jonas, sid. 24.
- (131) Wifstrand, Albert, sid. 157 – 59.
- (132) Aristophanes, *Frogs*, vers 455 -57, sid. 58, vers 445, sid. 59. Översättning av Ian Johnston.
- (133) Vergilius, (1717), *Aeneidos*, tom. I, lib. III, v. 10 – 12, sid. 493 – 94.
- (134) Vergilius, *Aeneiden*, sång III, vers 10 – 12, sid. 56. Översättning av Ingvar Björkeson.
- (135) Hallenberg, Jonas, sid. 26.
- (136) Vergilius, (1717), *Aeneidos*, *Servius* kommentar, not 12, sid. 494.
- (137) Cicero, *De Natura Deorum*, bok III, kap. 37, sid. 374 – 375.
- (138) Cicero, *De Natura Deorum*, bok III, kap. 37, sid. 374 – 375.
Översättning av H. Rackham.
- (139) Hallenberg, sid. 26.
- (140) Hallenberg, Jonas, sid. 26 – 27.
- (141) Cicero, *De Natura Deorum*, bok III, kap. 22, sid. 337 – 338. Översättning av H. Rackham.
- (142) Hallenberg, Jonas, sid. 27.
- (143) Hallenberg, Jonas, sid. 28.
- (144) Hallenberg, Jonas, sid. 28.
- (145) Scaglier, Joseph, sid. 57 – 60, Epistel LXXX.
- (146) Hallenberg, Jonas, sid. 28.
- (147) Hallenberg, Jonas, sid. 28 – 29.
- (148) *Lexikon der Alten Welt*, sid. 1354.
- (149) Iamblichus, *The life of Pythagoras, Divinity of Pythagoras*, kap. XXVIII, sid. 73. Översättning av Kenneth Sylvan Guthrie.
- (150) *Lexikon der Alten Welt* sid. 646.
- (151) Clemens of Alexandria, *Exhortation of the greeks*, kap. II, sid. 54 - 55.
Översättning av G. W. Butterwort.
- (152) Herodotos, bok 3, *Konung Kambyses Historia, Hans krig mot Egypten*, sid. 172. Översättning av Claes Lindskog.
- (153) Hallenberg, Jonas, sid. 29.
- (154) Strabon, volume V, bok X, kap. 3:21, sid. 115. Översättning av H. L. Jones.

- (155) Lexikon der Alten Welt, sid. 2009.
- (156) Nonnus, *Dionysiaca*, bok XXIX: 193 – 196, sid. 383. Översättning W. H. D. Rouse.
- (157) Hallenberg, sid. 29 – 30.
- (158) Aischylos, *The Persians*, vers 627-629, sid. 160 – 161. Översättning av Herbert Weir Smyth.
- (159) Aischylos, *The Persians*, sid. 159 – 165, vers 598 – 693. Översättning av Herbert Weir Smyth.
- (160) Hallenberg, Jonas, sid. 30.
- (161) Vergil, *Aeneid*, bok VI, vers 249 – 254, sid. 548 – 551. Översättning av H. Rushton Fairclough.
- (162) Vergilius, *Aeneiden*, sång VI, vers 249 – 253, sid. 123 och tillhörande noter På sid. 323. Översättning Ingvar Björkeson.
- (163) Hallenberg, Jonas, sid. 31.
- (164) Sofokles, *Oedipus at Colonus*, vers 1607 – 1608, sid. 291. Översättning av F. Storr.
- (165) Conte, Gian Biagio, sid. 553 – 70.
- (166) Apuleius, *The golden ass*, bok XI, kap. 23 – 24, sid. 580.
- (167) Apuleius, *The golden ass*, bok XI, kap. 23 – 24, sid. 581. Översättning av W. Adlington.
- (168) Hallenberg, Jonas, sid. 40.
- (169) Conte, Gian Biagio, sid. 453.
- (170) Petronius, *Satyricon*, sid.134 – 135. Översättning av Sven Collberg.
- (171) Petronius, *Satyricon*, kap. 103, sid. 210 – 211. Översättning av Michael Heseltine.
- (172) Petronius, *Satyricon*, kap. 104, sid. 210 – 213. Översättning av Michael Heseltine.
- (173) *Thet nya Testamentet, Apostla Gärningar*, kap. 27, vers 34, sid. 237.
- (174) Vergilius, (1717) , lib I, *Aeneidos*, lib. I. vers 452 – 453, sid. 376.
- (175) Vergilius, *Aeneiden*, sång I, vers 448 – 449, sid. 27. Översättning av Ingvar Björkeson.
- (176) Vergilius, (1717), lib. I, *Aeneidos*, Servius kommentar till vers 452 – 453, sid. 376.
- (177) Centerwall, Julius, sid. 657 – 658.
- (178) Hallenberg, Jonas, sid. 42.
- (179) Hallenberg, Jonas, sid. 42.
- (180) Conte, Gian Biagio, sid. 474.

- (181) Juvenal, *Satires*, bok I, satir II, vers 115 – 16, sid. 53. Edited by Susanna m. Braund.
- (182) Juvenal and Perseus, satir II, vers 115 – 116, sid. 159, not 30 sid. 158.
Översättning av Susanna Morton Braund
- (183) Juvenal, *Satires*, bok I, sid. 152 – 153 och 168. Edited by Susanna M. Braund.
- (184) Hallenberg, Jonas, sid. 42.
- (185) Hallenberg, Jonas, sid. 43.
- (186) Tacitus, Cornelius, *Germania*, sid. 7 – 27.
- (187) Tacitus, Cornelius, *Germania*, *De enskilda stammarna*, kap.43:3, sid. 94 – 95.
Översättning av Alf Önnersfors..
- (188) Strabon, volume II, bok IV, kap. 6, sid. 251. Översättning av Horace Leonard Jones.
- (189) Hallenberg, Jonas, sid. 44.
- (190) Apulejus, *The golden ass*, bok 11, kap, 11, sid. 556 – 559. Översättning av W. Adlington.
- (191) Hallenberg, Jonas, sid. 44 – 45.
- (192) Prudentius, *Periststephanon*, bok X: 196, sid. 243. Översättning av H. J. Thomson.
- (193) Conte, Gian Biagio, sid. 664.
- (194) Hallenberg, Jonas, sid. 45.
- (195) Hallenberg, Jonas, sid. 46.
- (196) Jamblichus, sid. 73.
- (197) Hallenberg, sid. 45.
- (198) Conte, Gian Biagio, sid. 292 – 96.
- (199) Horatius, Quintus Flaccus, satir VI, vers 117, sid. 84 – 85.
- (200) Hallenberg, Jonas, sid. 46.
- (201) Cicero, *The verrine oration*, volume I, 2:a talet, bok I, § 47, sid. 344 – 345.
- (202) Hallenberg, Jonas, sid. 46.
- (203) Wifstrand, Albert, sid. 150 – 54.
- (204) Georgios, sid. 113.
- (205) Euripides, Ion, sid. 403. Översättning av Tord Baeckström.
- (206) Hallenberg, Jonas, sid. 46.
- (207) Aristophanes, *Getingarna*, sid. 76. Översättning av Tord Baeckström.
- (208) Hallenberg, Jonas, sid. 47.
- (209) Hallenberg, Jonas, sid. 47.

- (210) Apulejus, *The golden ass*, bok XI, kap. 3, sid. 542 – 543. Översättning av W. Adlington.
- (211) Hallenberg, Jonas, sid. 47 – 48.
- (212) Paulys, spalt. 848.
- (213) Nouvelle Biographie, tome XV, sid. 1.
- (214) de Choul, Guillaume, volume I, sid. 20, 119, 140 – 42.
- (215) Hallenberg, Jonas, sid 48.
- (216) Hallenberg, Jonas, sid. 48.
- (217) Hallenberg, Jonas, sid. 49.
- (218) Hallenberg, Jonas, *Tilläggnig*, sid. 4.
- (219) Hallenberg, Jonas, *Tilläggnig*, sid. 5.
- (220) Schüek, Henrik, *Kunliga Vitterhets- ...*, sid.135 – 36.
- (221) Lindroth, Sten, *Gustavianska tiden*, sid. 306 – 07.
- (222) Hallenberg, Jonas, sid. 13.

Litteraturförteckning

- Ahlberg, Axel W med flera, *Latinsk – Svensk Ordbok*, Stockholm 1945.
- Ahnlund, Nils, *Historieskrivaren Jonas Hallenberg*, ingår i essäsamlingen *Kring Gustav Adolf*, Stockholm 1930.
- Aischylos, *Perserna*, översatt av Emil Zilliacus, ingår i *De grekiska tragedierna*, Södermalm 2005.
- Aischylos, *Aeschylos*, with an english translation by Herbert Weir Smyth, volume I, London 1987.
- Apuleius, Lucius, *The golden ass*, being the *Metamorphoses* of Lucius Apuleius, with an english translation by W. Adlington, revised by S. Gaslee, London 1977.
- Apollonius Rhodius, *The Argonautica*, with an english translation by R. C. Seaton, London 1988.
- Aristophanes, *Frogs*, A dual language edition, translated by Ian Johnston, Oxford Ohio 2015.
- Aristofanes, *Getingarna – Freden*, översättning från grekiskan av Tord Bäckström, Uddevalla 1969.
- Augustinus, *Saint Augustine, the city of God against the pagans*, volume II, books IV – VII. with an english translation by William M. Green, London 1978.
- Bendz, Gerhardt, *Den romerska litteraturen*, ingår *Litteraturens Världshistoria*, del I, Stockholm 1991.
- Capitolinus, Julius, *The two Maximi*, ingår i *The scriptores Historiae Augustae*, with an english translation by David Magie, volume II, London 1980.
- Caylus, Anne Claude Philippe de Tubières, *Recueil d'antiquités Egyptiennes, Etrusques, Romanies*, tome second, Paris 1756. (Bibliotheque – numerique. ina. Fr/ collection/ 3668 – recueil – d – antiquites - & egyptiennes – etr /
- Centerwall, Julius m.fl., *Illustrerad Handbok i Grekisk och Romersk Fornkunskap*, Stockholm 1881 – 91.
- Choul, de Guillaume, *Veterum Romanorum Religio Castramento Disciplina Militaris ut Balneae ex Antiquis Numismatibus & Lapidibus Demonstrata*, Amstelaedami 1686. (<https://archive.org/details/veterumromanorum> OO duch)
- Cicero, Marcus Tullius, *De Natura Deorum, Academica* with an english translation by H. Rackham, London 1979.
- Cicero, Marcus Tullius, *Cicero, the verrine orations*, volume I, with an english translation by L. H. G. Greenwood, London 1978.
- Cicero, Marcus Tullius, *Cicero, the verrine orations*, volume II, with an english translation by L. H. G. Greenwood, London 1967.

- Clement of Alexandria, *The exhortation to the Greeks*, with an english translation by G. W. Butterworth, London 1909.
- Conte, Gian Biagio, *Latin Literature*, translated by Joseph B. Solodow and revised by Don Fowler & Glenn W. Most. London 1994.
- Crystostom, Dio, *Discourses*, Volume I, translated by J. W. Cohoon, London 1971.
- Digital Wetenschaphistorisch Centrum* ([http // dwc. Knaw. nl / smetius – johannes 1590 – 1651](http://dwc.knaw.nl/smetius-johannes))
- Dionysius, *The Roman Antiquites of Dionysis of Halicarnassus*, volume I, translated by Earnest Cary, on the version of Edward Spellman, Harward University Press, 1968.
- Euripides, *Ion*, översatt av Tord Baeckström, ingår i de *Grekiska tragedierna*, Stockholm 2005.
- Georgios, Papadogeorgos, *Anicent Greeece, Attica* 1993.
- Gihl, Gunnar, *Jonas Hallenberg som fornforskare*, publicerad i *RIG*, band 6, Stockholm 1923.
- Gruterus, Janus, *Inscriptiones Antiquae Totius Orbis Romani in Corpus absolutissimum Redacta*, Heidelberg 1602. (reader. Digitale – sammlungen. de / de Fs1 / object / display / bsb 101 41185 -00005. Html.)
- Hallenberg, Jonas, *Quattuor Monumenta Aenea e terra in Suecia eruta*, Stockholm 1802.
- Hallenberg, Jonas, *Tilläggnig till en år 1802 utgifven Latinsk Afhandling kallad Quattuor Monumenta Aenea*, Stockholm 1816.
- Henriksson, Alf, *Antikens Historier*, del I, Stockholm 1958.
- Herodotos, *Historia*, 1:a – 4:e boken. Översatt av Claes Lindskog. Stockholm 1968.
- Herodotos, *Historia*, 5:e – 9:e boken. Översatt av Claes Lindskog. Stockholm 1968.
- Hildebrand, Bengt, *Jonas Hallenberg, Svenskt Biografiskt Lexikon*, Band 18, sid. 22-26, Stockholm 1969 – 71.
- Iamblichus, *The Life of Pythagoras*, edited and translated by Kenneth Sylvan Guthrie, New York, 1919.
- Horace, *Satires, Epistles and ars poetica*, with an english translation by H. Rushton Fairclough, London 1978.
- Juvenal, *Satires*, Book I, Edited by Susanna Morton Braund, Cambridge University Press 2002.
- Juvenal, *Juvenal and Persius*, edited and translated by Susanna Morton Braund, London 2004.
- Lempière, John, *Classical Dictionary of Proper Names mentioned in Anicent Authors*, London and Boston 1972. First published in 1788.

- Lexikon der Alten Welt*, Stuttgart 1965.
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria, Stormaktstiden*, Stockholm 1975.
- Lindroth, Sten, *Svensk lärdomshistoria, Gustavianska tiden*, utgiven av Gunnar Eriksson, Stockholm 1981.
- Livius, Titus, *Livi*, volume IV, books VIII – X, translated by B. O. Foster. London 1982.
- Longos, *Daphnis och Chloe*, Uddevalla 1959.
- Marcellinus, Ammianus, *The Roman history of Ammianus Marcellinus during the reign of the emperors Constantinus, Julian, Jovianus, Valentinian and Valens*, volume III, books XXVII – XXXI, translated by John C. Rolfe, London 1972.
- Montelius, Oscar, *Bronsåldern i norra och mellersta Sverige*, publicerad i *Antikvarisk tidskrift för Sverige*, del 3, Stockholm 1870 – 73.
- Montfaucon, Bernard de, *L'Antiquité expliquée en figures, Livre V,* " Paris, 1722. (digi. ub. Uni – Heidelberg. De/digit Montfaucon 1722 ga.)
- Neue Deutsche Biographie*, siebenter band, Berlin 1966.
- Nonnus, *Dionysiaca*, volume II, books XVI – XXXV, with an english translation by W. H. D. Rouse. London 1940.
- Norberg, Erik, *Upplysningsman med samvete*, ingår i essäsamlingen *Svenska historiker* Stockholm 2009.
- Nouvelle Biographie Générale*, tome XV, Paris 1856.
- Paulys Realencyclopädie des classischen altertumswissenschaft*, Stuttgart 1961.
- Pausanias, *Description of Greece*, translated into english with notes and index by Arthur Richard Shilleto, London 1886.
- Petronius, *Satyricon*, i tolkning av Sven Collberg, Falkenberg 1969.
- Petronius, *Petronius*, with an english translation by Michel Heseltine. London 1956.
- Plautus, volume II, *Casina, The casket comedy, Curculio, Epidicus, The two Menaechmus*, translated by Paul Nixon, London 1977.
- Pliny, *Natural History*, Volume VIII, Libri XXVIII – XXXII, translated by W. H. S. Jones, London 1975.
- Pliny, *Natural History*, Volume IX, Libri XXXIII – XXXV, translated by H. Rackham, London 1984.
- Prudentius, Clemens Aurelius, *Prudentius*, volume II, with an English translation by H. J. Thomson, London 1979.
- Rosenstein, Nils von, *Försök till en afhandling om Upplysningen, till dess beskaffenhet, nytta och nödvändighet för samhället, understödt Kongl. Vetenskaps-Akademien vid praesidii nedläggande [...]*, Stockholm 1793.

- Scaligeri, Josepho, *Anthologia Veterum Latiorum Epigrammatum et Poematum sive Catalecta Poeterum Latinorum in VI. Libros digesta, ex Marmoribus & monumentis Inscriptionum Vestutis & Codicibus MSS Eruta [...]*, Liber I, Amstelaedami, 1759. (<https://books.google.se/fortunampraenestina-scaligeri>.)
- Schück, Henrik, *Kgl. Vitterhets-, Historie- och Antikvitetsakademien, dess förhistoria och historia*, Band VII, Stockholm 1943.
- Schück, Henrik, *Rom – en vandring genom seklerna, Antiken och den tidiga medeltiden*, tredje helt omarbetade upplagan av Erik Sjöquist, Stockholm 1949.
- Smetius, Johannes, *Antiquitates Neomagenses, Novimagi Batavorum* 1678. (www.stilus.nl/smetius/an-text-munster.pdf.)
- Sopfoles, *Oidipus the king, Oidipus et Colonus, Antigone*, with an English translation by F. Storr, London 1981.
- Statius, volume II, *Thebaid 9 – 12, Achilleid*, translated by Shackleton Bailey, London 2003.
- Strabon, *The geography of Strabo*, with an english translation by by Horace Leonard Jones, Volume I, London 1989.
- Strabon, *The geography of Strabo*, with an english translation by Horace Leonard Jones, Volume II, London 1988.
- Strabon, *The geography of Strabo*, with an english translation by Horace Leonard Jones, volume IV, London 1988.
- Strabon, *The geography of Strabo*, with an english translation by Horace Leonard Jones, volume V, books X-XII, London 1988.
- Suetonius, *Kejsarbiografier*, översättning från latinet med kommentarer av Ingemar Lagerström, Värnamo 2002.
- Suetonius, *Suetonius*, with an english translation by J. C. Rolfe, volume I, London 1960.
- Tacitus, Cornelius, *Germania*, Originalets text med svensk tolkning jämte inledning och kommentar av Alf Önnersfors, Stockholm 1960.
- Terence, volume I, *The women of Andros, The selftormentor, The eunuch*, translated by John Barnsby, London 2001.
- Terentius, *Publii Terentii Comoedia Sex*, Roterodami 1690.
- Thet nya Testamentet, Apostla Gärningar*, Linköping 1750.
- Valerius Maximus, *Valeri Maximi Factorum Dictorumque Memorabilium*, Liber III, Ludg. Batavorum 1670 (<https://googlebooks.com/valerius-maximus>)
- Vergilius, Publius Maro, *Opera cum integris commentariis Servii, Philargyrii, Pierii*, tom. I-II, Leovardiae 1717.

Vergilius, Publius Maro, *Aeneiden*, Tolkad och kommenterad av Ingvar Björkeson, Borås 1988.

Virgil, Eclogues, Georgics, Aeneid I – VI, with an english translation by H. Rushton Fairclough revised by G. P. Goold, London 1999.

Virgil, Aeneid VII – XII, with an english translation by H. Rushton Fairclough. London 2000.

Wifsrand, Albert, *Den grekiska litteraturen*, ingår i del I av *Bonniers allmänna litteraturhistoria*, Stockholm 1961.